

DOĞU-BATI EKSENİNDE BİR OSMANLI AYDINI: AHMET RIZA YAŞAMI VE DÜŞÜNCE DÜNYASI

Eminalp MALKOÇ*

ÖZET

1859 yılında dünyaya gelen Ahmet Rıza Bey, Paris'te ziraat öğrenimi gördükten sonra yurda dönmüş ve kısa bir süre devletin çeşitli kademelerinde görev almıştır. Ziraat alanındaki bazı girişimlerinin ve Bursa Maarif müdürlüğünde almış olduğu görevlerin onun idealist yönünü tatmin etmemesi üzerine Paris'e yerleşmiştir.

Paris'te Auguste Comte'un pozitivisminden etkilenen Ahmet Rıza Bey, bu akımı Türkiye'ye taşıyan kişi olmuştur. Fransa ve Belçika'da *Meşveret*, Mısır'da *Şura-yı Ümmet* gazetelerini çıkartan, II. Abdülhamit'in en büyük muhaliflerinden biri olan Ahmet Rıza, aynı zamanda *İttihat ve Terakki*'nin önde gelen kurucularından biridir.

İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'a dönen Ahmet Rıza, Meclis-i Mebusan'ın başkanlığını yapmış, daha sonra 1912 yılında Ayan Meclisi üyeliğine atanmıştır. Vahdettin tarafından Ayan Meclisi başkanlığına getirilen Ahmet Rıza, padişah ve Damat Ferit ile arası açıldıktan sonra 1919'da yeniden Fransa'ya gitmiş ve orada kendi çapında Milli Mücadele lehine çeşitli çalışmalarda bulunmuştur.

Ahmet Rıza yazdığı eserlerinde, Anadolu'da sergilenen Batı emperyalizminin haksızlığını dile getirmeye çalışmış, uygarlık çizgisinde Batı'ya karşı Doğu'nun savunmasını yapma çabası içinde olmuştur.

ABSTRACT

Ahmet Rıza, born in 1859, served in different positions for the government for a short time after having completed his education on agriculture in Paris. As some of his efforts in agriculture and the posts he undertook with the National Education Office in Bursa did not appeal to his idealistic character, he settled down in Paris.

Having been affected by Auguste Comte's positivism in Paris, Ahmet Rıza is the person who brought this positivist movement to Turkey. He published *Meşveret* in France and Belgium, and *Şura-yı Ümmet* in Egypt. He was not only one of the greatest opponents of Abdülhamit II, but also one of the leading founders of *İttihat ve Terakki*.

Ahmet Rıza came back to İstanbul after the declaration of the Constitution in 1908, and served as the Chairperson of the Parliament. He was appointed as a Member of the Senate In 1912. He was then appointed by Vahdettin as the Chairperson of the Senate. He went back to France in 1919 after having fallen out with the Sultan and Damat Ferit, and there he contributed to the War of Independence in his own way.

Ahmet Rıza tried to emphasize the unfairness of the Western Imperialism conducted in Anatolia in his works, and tried to defend the East against the West in the line of civilization.

* Okutman; İTÜ, Dil ve İnkılap Tarihi Bölümü.

“Onun ismi derin bir hürmet ve hayranlıkla, gizli gizli, ağızlarında fısıldanıyordu. Ahmet Rıza sanki gözlerden daima uzak, her zaman bulutlarla örtülü erişilmez bir yüksek dağ gibi, hayallerde yükseliyor, yaşıyordu. Hakkında menkıbeler teşekkül etmişti; büyüklüğünü gösterecek hikayeler, fıkralar anlatılıyordu... Avrupa’da Abdülhamit idaresi aleyhine çıkardığı, incecik kağıtlar üzerine bastırarak İstanbul’a sokabildiği gazetelerden elimize geçenleri okuyarak onu sevdik ve çok büyük gördük... Abdülhamit idaresi Avrupa’ya kaçmış olan Hürriyet mücahitlerinden birçoğunun ahlakını bozarak onları birer menfaat hırsıyla lekeledikçe, Ahmet Rıza’nın uzlaşmak bilmez, zulme karşı mücadeleden yılmaz siması kalplerimizde bütün bütün yükseliyordu.”¹ Hüseyin Cahit Yalçın tarafından bu sözlerle övülen Ahmet Rıza Bey, 1870’lerden itibaren, Osmanlı ülkesinde kendini gösteren Fransız etiketli bilim ve siyaset öğretilerinin önde gelen sözcülerinden biri olmuştur².

Osmanlı’nın kurtuluşunu ve kalkınmasını ilk kez şahıs veya siyasal rejim değişiklikleri yerine toplum yapısında gören ve bu yönde çalışmalar ortaya koyan Ahmet Rıza sayesinde Türkiye’nin düşünce hayatına toplum-bilimsel düşünce tarzı girmiş, dolayısıyla büyük bir aşama kaydedilmiştir. Ancak onu tarihsel açıdan Türk düşünce hayatının vazgeçilmezlerinden konumuna yükselten asıl özelliği, pozitivist düşünceyi Türkiye’ye taşımasıdır³. Feroz Ahmad’ın “profesyonel ihtilalci” ifadesi ile tanıttığı⁴ Ahmet Rıza, pozitivist düşüncenin Türkiye’ye aktarılmasındaki rolü yanında, İttihat ve Terakki’nin düşünsel⁵ ve lider kadrosu arasında yer almıştır⁶. Atatürk’ün pozitivist ruhunu açıklayan “Hayatta en hakiki mürşit ilimdir” sözü, Ahmet Rıza aracılığıyla İttihat ve Terakki’nin ideolojisini oluşturmuştur⁷.

Bernard Lewis, onun hakkında “Genç Türklerin en sebatlı ve en korkusuzlarından biri olan Ahmet Rıza birçok bakımdan onlar arasında bir baş

¹ Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.61.

² Doğan Özlem, “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C.3:Modernleşme ve Batıcılık, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.458.

³ Sina Akşin, “Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)”, Sina Akşin ve diğerleri, *Türkiye Tarihi*, C.3 (Osmanlı Devleti 1600-1908), Cem Yayınevi, İstanbul 2000, s.357.

⁴ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çeviren: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s.218.

⁵ Barış Alp Özden, “Ahmet Rıza”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C.1:Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.121.

⁶ Ahmet Özer, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Siyasal Kurum ve Düşüncelerde Süreklilik ve Değişme*, Sis Yayıncılık, Ankara 2000, s.36-37.

⁷ Murat Belge, “Mustafa Kemal ve Kemalizm”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C.2:Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.34.

simadır” derken, hem Türk hem de Leiden İslam Ansiklopedilerinde adının bulunmamasını şaşkıncu bir durum olarak değerlendirmiştir⁸. Pozitivizm merkezli düşünceleri günümüze kadar etkisini gösteren⁹ ve Türkiye’nin yakın tarihinde önemli bir yer işgal eden Ahmet Rıza, kimi araştırmacılara göre Türkiye’de modern siyasetin oluşum sürecinde, siyasal faaliyetle siyasal düşünce üretimi arasındaki açının büyüklüğünü simgelemektedir¹⁰.

1. AHMET RIZA’NIN HAYATI

1.1. Gençlik Yılları

Ahmet Rıza Bey 1859 yılında İstanbul’da doğdu¹¹. Babası, bir görüşe göre İngilizce bilmesinden¹² ve Kırım Savaşı sırasında İcadiye Kasrı’na yerleşen İngilizlerle dostluğundan dolayı¹³, bir başka görüşe göre ise o dönemin İngiliz modasına uygun giyindiği için “İngiliz” lakabıyla tanınmış Şurâ-yı Devlet ve Ayan Meclisi üyelerinden Ali Bey¹⁴, annesi ise İslamiyeti kabul etmiş Avusturyalı asil bir ailenin kızı Naile Hanım’dır.

⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.195, dipnot 68. A. Rıza’ya gereken önemin verilmemesi, Şerif Mardin’in de dediği gibi onun “*maalesef büyük bir siyasal düşünür sayılmaması*”ndan kaynaklanmaktadır (Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.14).

⁹ Akşin, “Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)”, s.357.

¹⁰ Özden, a.g.m., s.121.

¹¹ Murtaza Korlaeçi, “Ahmed Rıza (1859-1930)”, *Felsefe Dünyası*, Sayı:4, Ankara 1992, s.47; Murtaza Korlaeçi, “Pozitivizmin Türkiye’ye Girişinde İki Öncü”, *Felsefe Dünyası*, Sayı:28, Ankara 1998, s.43; Özden, a.g.m., s.120. Osman Hami’nin kaleme aldığı A. Rıza’nın biyografisinde doğum yılı olarak 1858 verilmiştir (Ahmed Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, Çev. Ziyad Ebuzziya, Akademik Kitaplar Serisi:12, İstanbul 1982, s.14). Onun anılarını yayınlayan Haluk Şehsuvaroğlu ise 1857 Eylülünde, Vanıköyü’nde dedesi Rıza Efendi’nin yalısında dünyaya geldiğini yazmıştır (*Cumhuriyet*, No:9146 [26 Ocak 1950], s.2). Akşin de bunu kabul etmiş görünmektedir (Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s.42). Bu karışıklık, Hicri, Mali ve Miladi takvimlerin farklılığından kaynaklanmış olabilir.

¹² Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000, s.42; Akşin, “Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)”, s.356; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.42.

¹³ *Cumhuriyet*, No:9146 [26 Ocak 1950], s.2; Bernard Lewis, a.g.e., s.195; Akşin, a.g.e., s.42.

¹⁴ Ali Bey’in babası, Ziraat ve Darphane nazırıydı. Dedesi Kemankeş Ahmed Efendi de III. Selim’in Sır Katibi olmuştu. Onun babası ise, Mısır Kadılarından Sıddık Molla idi. Ali Bey, yabancı dil bilgisi, geniş kültürü ve dürüst kişiliği nedeniyle Viyana ve Berlin elçiliklerinde görev almış, Sarayda Teşrifat Nazırlığı yapmıştır (Ahmed Rıza, a.g.e., s.14). Bu görevlerinden sonra Şurâ-yı Devlet ve Ayan Meclisi üyeliklerinde bulunmuştur (Akşin, “Düşünce ve Bilim

Annesinin etkisiyle küçük yaşlardan itibaren Batı kültürüyle yetişmiş ve özel hocalardan ders almıştır. Çocukluk çağında şiirle ilgilenmiş ve henüz on beş yaşında iken birkaç şarkısı bestelenmiştir. Küçüklüğünde astım hastalığına yakalandığından, çocukluğu Vaniköy sırtlarındaki çiftliklerinde avcılık yapmak ve bahçe işleriyle uğraşmakla geçmiştir.

Ahmet Rıza, Beylerbeyi Rüşdiyesi'ni bitirdikten sonra Mahrec-i Aklâm'a, daha sonra da Galata Sarayı Mekteb-i Sultanisi'ne devam etmiştir. Memuriyete Babiâli Tercüme Odasında başlamış, daha sonra istifa ederek Konya'da sürgünde bulunan babasının yanına gitmiştir. Anadolu'ya yaptığı bu gezi sırasında köylünün sefaletini yakından görmüş, bunun sebeplerini araştırmaya yönelmiştir. Taşradaki kötü şartların tarımın geriliğinden kaynaklandığı düşüncesiyle Fransa'da ziraat öğrenimi yapmaya karar vermiş ve bu kararının ardından 1883'te Fransa'ya gitmiştir. Paris'te üç yılda Grignon Ziraat Mektebi'ni bitirerek uzman ziraatçı olmuş¹⁵ ve babasının ölüm haberi üzerine yurda dönmüştür¹⁶.

Yurda döndükten sonra yeni tarım tekniklerini kullanarak bir işletme kurmaya çalışmış ve bu arada Ziraat Nezareti'ne memuriyet için başvurmuşsa da bu girişimleri bir sonuca ulaşmamıştı. Modern tarım yöntemlerinin bilinmemesinin köylünün geri kalmasına yol açtığını düşünerek, eğitim yoluyla köylünün aydınlanmasına katkıda bulunmak için Maarif Nezareti'nde görev almıştır. Önce Bursa Mülki İdadi Müdürlüğüne, ardından da Bursa Maarif

Tarihi [1839-1908]", s.356). Beşinci Murat'la bir ilgisi olduğu sebebiyle (Mardin, a.g.e., s.178, dipnot 2) 1879 yılında Ilgın'a (Konya) sürülmüş ve orada vefat etmiştir (**Cumhuriyet**, No:9146 [26 Ocak 1950], s.2; Lewis, a.g.e., s.195). Ebüzziya'nın makalesinde ise Konya'nın değil Antalya'nın adı geçmektedir (Ziyad Ebüzziya, "Ahmed Rıza", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s.124). A. Rıza'nın yeğeni Bayan Samiye, Ali Bey'in "*İngiliz*" lakabı ile anılmasını, İngilizlerle olan ilişkisinden çok, Kırım Savaşı'ndan sonra kaliteli eşyalarda olduğu gibi, yüksek nitelikleri olan kimseler için de bu deyim kullanılmasına bağlamıştır (Mardin, a.g.e., s.178, dipnot 2). Ramsaur ise, İngiliz severliğinden dolayı böyle anıldığını yazmaktadır (Ernest E. Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, Çev. Nuran Yavuz, Pozitif Yayınları, İstanbul 2007, s.39).

¹⁵ Ebüzziya, a.g.m., s.124; Mardin, a.g.e., s.178; A. Rıza, a.g.e., s.14. Ebüzziya'ya göre, A. Rıza 1884'te yurda dönmüştür. Ancak, A. Rıza'nın kardeşi Fahire Hanım'a Paris'ten yazdığı 1883 ve 1885 tarihli mektuplarla (M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, C.1:[1889-1902], İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.48, dipnot 154), kendisinin anılarında kullandığı ifadeler 1883'te yurtdışına çıktığını ve 1887'de yurda döndüğünü göstermektedir (**Cumhuriyet**, No:9146 [26 Ocak 1950], s.2). O. Hami (A. Rıza, a.g.e., s.14) ve Murtaza Korlaelçi ("Ahmed Rıza [1859-1930]", s.47,50; "Pozitivizmin Türkiye'ye Girişinde İki Öncü", s.43,46) 1884'te Fransa'ya gittiğini yazmaktadırlar ki bu bir yıllık fark takvim farklılığından kaynaklanmış olabilir.

¹⁶ **Akşam**, No:11227 (14 Ocak 1950), s.5; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.42.

Müdürlüğüne tayin edildi. Birkaç yıl geçmeden bu alanda da bir şey yapamayacağını görerek, Fransız İhtilali'nin yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle düzenlenen milletlerarası sergiyi ziyaret bahanesiyle Paris'e gitmiş¹⁷ ve 1889'dan 1908 yılına kadar yurt dışında kalmıştır¹⁸.

1.2. Paris Yılları

Ahmet Rıza Paris'e gittiğinde Monj Sokağı'nda mütevazi bir daireye taşınarak, sakin bir hayat sürdürmeye başlamıştır¹⁹. Paris'e yerleşir yerleşmez, memuriyetinden istifa ederek ayrılmıştı. Bunun ardından İstanbul'dan kendisine "lütuf ve ihsanı tâcidari" olduğu söylenen bir miktar para gönderilmiş fakat o, bu parayı kabul etmemiştir²⁰. Geçimini sağlayabilmek için "Mösyö Kirkof vasıtasile Adliyede resmi tercümanlık işi" yaparken²¹, bir yandan Sorbonne Üniversitesi'nde "târîh-i tabî" derslerine, bir yandan da Pierre Laffitte'in verdiği pozitivizm derslerine devam etmiştir.

Aslında Ahmet Rıza, Dr. Robinet tarafından Auguste Comte hakkında yazılmış bir kitap sayesinde, 1887'de İstanbul'da pozitivizm ile tanışmış²², Paris'e gitmeden önce pozitivizm ve Comte düşüncesiyle ilgilenmişti. Paris'te

¹⁷ Mardin, a.g.e., s.178-179; Ebüzziya, a.g.m., s.124. Ebüzziya, A. Rıza'nın Bursa Maarif müdürlüğünden istifa ederek 1887'de babasının yanına Antalya'ya, oradan da Paris'e gittiğini yazıyor. Ancak A. Rıza, anılarında, hem Paris'e gittikten sonra istifa ettiğini hem de babasının daha önce öldüğünü söylüyor. Nitekim memuriyeti ve Paris'e gidişi hakkında şunları anlatmaktadır: "Babam beni Paris'e ziraat tahsiline göndermişti. Üç sene sonra imtihanlarımı geçiyordum. Babamın vefatı haberini aldım. İstanbul'a avdetimde kendime bir iş aradım... Ziraat Nazırı Arab Hakkı Paşa'ydı. Nezarete bana bir iş olmadığını söyledi... Maarif Nezareti'ne müracaat ettim. 2400 kuruş maaşla bana Bursa'da İdadi-i Mülki mektebi müdürlüğüne kimya dersini verdiler... Sekiz ay sonra Nazır Münif Paşa benden beyanı memnuniyet ederek üç bin kuruş maaşla Bursa Maarif müdürü yaptı... Paris'e giderek oradan âvazı şikâyetimi refetmeyi düşündüm... Münif Paşa'ya: 'Bana bir ay izin veriniz. Ben bu müddeti mezuniyetimi Paris'teki exposition'u seyre hasredeceğim. Bir mani yok ya' dedim. 'Nasıl yok! Siz fermanlı memursunuz, saraydan izin almak lâzımdır... Exposition Ménéolution tarihine tesadüf ettiği için saray kuşkuluyor. Bu böyle kalmaz geçer, siz gene Bursa'ya gidiniz, iki ay sonra ben size izin veririm o vakit gidersiniz' dedi... Nihayet Nazıra: 'Benim sarayla alışverişim yok. Benim âmirim sizsiniz, size söylüyorum' dedim. 'Öyle ise bana da bir şey söylememiş olunuz, sıvışıp gidiniz' dedi." (Cumhuriyet, No:9146 [26 Ocak 1950], s.2).

¹⁸ Akşam, No:11227 (14 Ocak 1950), s.5; A. Rıza, a.g.e., s.36; Özden, a.g.m., s.120.

¹⁹ Kuran, a.g.e., s.42.

²⁰ Cumhuriyet, No:9146 (26 Ocak 1950), s.2.

²¹ Cumhuriyet, No:9148 (28 Ocak 1950), s.2.

²² Mardin, a.g.e., s.179; Özden, a.g.m., s.120. Comte, aynı zamanda sosyoloji -toplumbilim-terimini bulan kişidir (Akşın, "Düşünce ve Bilim Tarihi [1839-1908]", s.356-357).

bu konu üzerindeki ilgisini arttırmış ve pozitivistlerin cemiyetine üye olmuştur²³. Bu dönemde pozitivism ile yakınlığının somut göstergesi, *Revue Occidentale*'ın II. serisinin 19. cildindeki listede, Türkiye temsilcisi olarak resmen Ahmet Rıza'nın zikredilmesidir²⁴. Zaten Cemiyetin düsturu olan "*Ordre et Progrés/Nizam ve Terakkî*" ilkesine de sonuna kadar bağlı kalmıştır.

Paris'teki ilk yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Fransız basınında çıkan yazılara cevap vermek amacıyla bazı girişimler içinde bulunmuş²⁵ ve öğrenciliğini sürdürebilmek için II. Abdülhamit yönetiminden maaş talep etmiştir²⁶. Bu arada, 1891'de Osmanlı kadınlarıyla ilgili bir konferansında "*hürriyetperverâne*" ifadeler kullandığı gerekçesiyle yurda dönmesi için Paris sefaretine merkezden emir verilmişti. Ahmet Rıza buna uymadığı gibi, İstanbul'a Posta ve Telgraf Nezareti'ne yazdığı mektupta hiçbir gizli cemiyete üye olmadığını, vatan ve milletin menfaat ve hukukunu savunmak gerektiği zaman bunu Paris gazetelerinde yayınlayacağı yazılarla yapabileceğini ifade etmişti.

Onun bu dönemde araştırdığı konulardan biri, ülkelerin ilerleme ve milletlerin geri kalma sebepleri hakkında idi. Bu inceleme sonunda ülkeyi ve

²³ Ebüzziya, a.g.m., s.124. Ahmet Rıza pozitivismi benimseyişi hakkında şunları yazmıştır: "1889'a kadar Türkiye'de Milli Eğitim Müdürlüğü ile meşgul oldum. Bu tarihten itibaren Paris'e gelerek çağdaş fikir hareketlerini bol bol etüd etmek için görevimi bıraktım. Zaten daha önceden pozitivist doktrine tamamen bağlanmışım. Kendisine çok şey borçlu olduğum M. Pierre Laffitte'in kıymetli yardımı sayesinde bilgi alanımı genişletebildim. Böylece yavaş yavaş memleketimizde uygulanan öğretime tatbik edilebilir bir takım reform projelerini kavramaya başladım." **Fransızca Mechveret**, 15 Nisan 1896, s.9'dan aktaran Korlaelçi, "Ahmed Rıza (1859-1930)", s.48; "Pozitivizmin Türkiye'ye Girişinde İki Öncü", s.44.

²⁴ Murtaza Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, C.1:Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.217. A. Comte'un, pozitif siyaset sistemi, şiddete başvurulmadan, ispat ve ikna yoluyla tüm Avrupa devletlerini Avrupa Birleşik Devletleri içerisinde birleştirmeyi öngörüyordu. A. Rıza, Comte'un kurduğu Avrupa Birleşik Devletleri Komitesi'nin Osmanlı temsilcisi olmuştur (Özlem, a.g.m., s.459).

²⁵ Ebüzziya, a.g.m., s.124. Berkes, Osmanlı aydınlarının Avrupa'daki yoğun Türk düşmanlığı ile boğuşmak zorunda kaldıklarını belirtmiştir (Niyazi Berkes, **200 Yıldır Neden Bocalıyoruz**, C.1, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1997, s.56-57).

²⁶ Hanioglu, a.g.e., s.179-180. A. Rıza anılarında maaş talebinde bulunduğu bahsetmemiş, sadece "Paris'te 1889 exposition'unu iyice gezip gördükten sonra tahsile ve kitab, gazete çıkarmak için lâzım gelen şeyleri hazırlamağa başladım. Bir taraftan nafakamı temine diğer taraftan tahsile çalışıyordum... Bir müddet sonra birinci lâyihamı padişaha takdim ettim. Nazarı dikkate alınmış ve bu yoldaki semere-i tahsilimi böyle risale şeklinde atebeyi ulyaya arz ile bir şey bastırmamaklığım ferman buyurulmuştu. İki bin lirada mükâfat gönderilmişti. Parayı almadım. 'İhsanı şâhane reddolunmaz. Mutlaka alınmalıdır' diye cevap geldi. Gene reddettim, almadım" demekle yetinmiştir (**Cumhuriyet**, No:9146 [26 Ocak 1950], s.2).

halkı, içinde bulunduğu tehlikeli durumdan kurtarmak için eğitimden ve pozitif bilimleri yaymaktan başka yol olmadığı sonucuna varmıştı. Düşüncelerini bir “lâyiha” (reform programı) halinde 1893 yılında Sultan Abdülhamit’e yollamış; padişahın teşvik edici cevap vermesi ve fikirlerini bildirmekte devam etmesini istemesi üzerine layihalarını göndermeyi sürdürmüştü. Sadrazam Cevad Paşa’ya da lâyihaları hakkında “arızalar” sunmuştu. Bu reform programlarıyla, padişahı meşrutiyet rejiminin kötü bir şey olmadığına inandırmak için şeriatın meşveret usulünü emrettiğini anlatmaya çalışmıştır²⁷. Ancak padişaha altı layiha gönderdikten sonra beklediği ilgiyi göremeyince, bu layihaları bastırıp dağıtmıştır²⁸. Bu sıralarda babasının arkadaşı eski Suriye mebusu Halil Ganem ile temasa geçmiş ve onun yayımlamakta olduğu Fransızca *La Jeune Turquie* gazetesinde siyasi yazılar yazmaya başlamıştır²⁹. Abdülhamit yönetimi ise boş durmamış, onu tuttuğu yoldan döndürmek için çeşitli girişimler sergilemiştir³⁰.

Ahmet Rıza, 1889 yılında İstanbul’da Mekteb-i Tıbbiyye’de kurulan İttihâd-ı Osmânî Cemiyeti ile de ilgilenmişti. Nitekim 1891 sonu veya 1892 başlarında cemiyetin ilk nizamname taslağının ona gönderildiği ve bu konuda bazı eleştirilerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Cemiyetin ileri gelenleri 1892’de tutuklanmış ve kısa bir süre sonra serbest bırakılmışlar, bu takibat ve baskının etkisi ile Jön Türklerin büyük bir kısmı Paris’e kaçmışlardı. 1894’te Paris’te oluşan bu muhalif Türk grubu arasında Ahmet Rıza’nın yazıları büyük yankı uyandırmıştı. Selanikli Dr. Nazım Bey, cemiyetin merkez komitesi adına Ahmet Rıza’ya kendilerine katılmasını teklif etmişti. O, bu teklifi kabul etmekle birlikte, cemiyetin adı konusunda İstanbul merkezi ile tartışmaya girişmiştir³¹. Comte’un pozitivistizminin bir gereği olarak toplumlara bilimsel olarak biçim verilebileceğine, toplumların bu şekilde geliştirilebileceğine inandığı için, bu akımın iki temel prensibi olan “*Nizam ve Terakki*”yi, İttihâd-ı Osmânî Cemiyeti’nin kurucularına cemiyetin ismi olarak tavsiye etmişti. Fakat Ahmet Rıza’nın teklifi olan “*Nizam ve Terakki/Ordre et Progrés*” adı biraz değiştirilerek, cemiyet için İttihat ve Terakki adı kabul edilmiştir³². Ahmet

²⁷ Ebüzziya, a.g.m., s.124.

²⁸ *Cumhuriyet*, No:9146 (26 Ocak 1950), s.2. Lâyiha ve Mektup adlarıyla Londra’da basıldılar (Ebüzziya, a.g.m., s.124).

²⁹ Ebüzziya, a.g.m., s.124.

³⁰ A. Rıza hatıratının başlarında Abdülhamit yönetiminin çeşitli girişimlerinden detaylı bir şekilde bahsetmiştir (*Cumhuriyet*, No:9146 [26 Ocak 1950], s.2; *Cumhuriyet*, No:9147 [27 Ocak 1950], s.2; *Cumhuriyet*, No:9148 [28 Ocak 1950], s.2).

³¹ Hanioglu, a.g.e., s.179-180; Ebüzziya, a.g.m., s.124-125.

³² Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980*, C.1, Yeniğün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1997, s.54,57; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*

Rıza'nın katılmasıyla Jön Türklerin Avrupa kamuoyundaki faaliyetleri birden hızlanmıştı.

Ahmet Rıza, aynı süreçte Ali Şefkati'nin Londra'da çıkarmakta olduğu *İstikbal* gazetesine de yazıyordu. II. Abdülhamit ise Avrupa'daki Türk cephesinde yaşananları Ahmet Rıza'nın da Jön Türklere katılması şeklinde yorumlayarak, onu Türkiye'ye dönmeye ikna etmekle Paris sefiri Yusuf Ziya Paşa'yı görevlendirmiş ve 2500 altın lira ihsan göndererek İstanbul'a döndüğü takdirde önemli görevlere getirileceğini duyurmuştu. Ahmet Rıza, ihsanı kabul etmediği gibi 1895'te Paris Jön Türk grubunun ve İstanbul İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayım organı niteliğinde kurulan Türkçe *Meşveret* gazetesinin başına geçmiş ve ayrıca bu gazeteye ek olarak *Mechvéret Supplément Français*'yi çıkarmaya başlamıştır³³. Anılarından anlaşıldığına göre gazetenin adını kendisi koymuştur³⁴.

Comte'den öğrendiklerine benzer bir şekilde³⁵, son derece sınırlı olanaklarla yayımladığı³⁶ *Meşveret*, on beş günde bir Fransızca ve Türkçe

(1789-1914), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.596; Ebüzziya, a.g.m., s.125. Ahmet Rıza bu konuyu şöyle anlatıyor: "...hattâ cemiyetin adı bile henüz takarrür etmemiştir. İstanbul, İttihadı İslâm diyordu. Ben bütün Osmanlıların menafine çalışacağı için İttihad ve Terakki ünvanını daha münasib görüyordum. Öyle kabul edildi." (Cumhuriyet, No:9146 [26 Ocak 1950], s.2). "İttihad ve Terakki cemiyeti ben Paris'te iken teessüs etti. Evvelâ ismini İstanbul'da İttihad-ı İslâm koymuşlardı. Ben değiştirdim. Bizde muhtelif cinste milletler bulunduğunu ve bunun cümlesinin hukukuna hürmet edileceği cihetle ya İttihad-ı Osmanî demek veyahud maksadın daha şimullü olduğunu göstermek için İttihad ve Terakki demek münasib olacağını bildirdim. Öylece kabul edildi." (Cumhuriyet, No:9150 [30 Ocak 1950], s.2).

³³ Ebüzziya, a.g.m., s.125; Ramsaur, a.g.e., s.40. A. Rıza, Münir Paşa'nın, Kuyumcubaşı'nın, Londra sefiri Kostaki Paşa'nın ve Ziya Paşa ile birlikte gelen Ebüzziya Tevfik Bey'in kendisine resmi teklifler yaptıklarına dair bazı ifadelerle anılarında yer vermiştir (Cumhuriyet, No:9146 [26 Ocak 1950], s.2). *Meşveret*'in bu Fransızca ekinde, A. Rıza istediklerini yazmakta çok daha serbest ve özgür olmuştur (Mardin, a.g.e., s.204). *Meşveret* ve Fransızca *Mechvéret* gazetelerindeki yazılarına dayalı olarak, A. Rıza'nın siyasi fikirleri hakkında bir genelleme için bkz: Mardin, a.g.e., s.192-224.

³⁴ Cumhuriyet, No:9146 (26 Ocak 1950), s.2. Ramsaur, gazetenin adına dikkat çekerken (Ramsaur, a.g.e., s.40), Lewis, danışma anlamına gelen Arapça asıllı bu ismin, danışmalı devlet idaresi lehinde Kur'an'dan çıkarılan daha önceki kanıtların bir yankısı olduğunu söylemektedir (Lewis, a.g.e., s.196). Kuran, *Meşveret*'in kuruluşunda A. Rıza'nın rolünü biraz hafife almıştır (Kuran, a.g.e., s.42-43). Öte yandan İttihat ve Terakki açısından da, hazırlanmış bir teşkilatın temsilcisi olduğunu yazarak, yine benzer bir tavır sergilemiştir (Aynı eser, s.46).

³⁵ Halil Erdemir, "Batılılaşma Sürecinde Fransa Etkisi", *Türkler*, C.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.644.

³⁶ "Gazete, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin vasıta-i neşriyatı olacaktı. Devam ve intizamı için maddi sermaye isterdi. Cemiyet bunu temin edemedi. Gazetenin hamiyeti milliyeye ve gayreti vataniyeden başka sermayesi olmadığı anlaşıldı. Ara sıra gönderilen beş ilâ otuz

olarak çıkmıştır. Fransızca kısmının başında pozitivistlere özel olan “*Ordre et Progrés*” ifadesinden sonra “*Organe de la jeune Turquie, publié sous la direction de Ahmet Rıza*” yazılıydı. Meşrutiyetin başına kadar (1908) kesintisiz çıkan gazetenin başyazarı daima Ahmet Rıza olmuştur. *Meşveret*, yüksek bir fikir gazetesinden çok, militant bir siyaset gazetesiydi. Burada, Abdülhamit idaresinden kaçanların şikayetleri toplanıyor, Türkiye’den gönderilen mektuplar takma adlarla yayınlanıyordu. Fakat Ahmet Reşit, Dr. Nazım, Halil Ganem, H. Figanî, Fuat vb. imzalı yazılar da ara sıra çıkıyordu. İmza yerine “*Un ami de la Turquie*” yazılı bir sürü makale, Fransızca *Mechvéret*’te Abdülhamit’e açık mektup halinde yayınlanmıştı. Yazıların çoğunda H.H., M.C., vb. gibi isimlerin ilk harflerinden ibaret imzalar vardı³⁷.

İttihat ve Terakki’nin programı, Ahmet Rıza’nın sayesinde ilk önce *Meşveret*’te yayımlanmıştır³⁸. 3 Aralık 1895’te Fransızca *Mechvéret*’in ilk sayısında çıkan bu program büyük ölçüde onun görüşlerini (özellikle Doğu ve Batı’ya bakışını) yansıtıyordu. Programda öncelikle, bazı yüksek kişilerin işbirliğinin sağlandığı belirtilerek, Batı kamuoyuna güven verilmekte ve bu gibiler Batı ile Doğu’nun ortak çıkarını göz önünde bulunduran, bağınazlıktan uzak Avrupalılar olarak tarif edilmekteydi. Ayrıca düzenin korunması açısından hanedanın yıkılmasının değil, ilerleme anlayışının yayılması istenmekte; “*Düzen ve İlerleme*” düsturuna bağlı bulunulduğu ve şiddet yoluyla elde edilecek ödümlerin tercih edilmediği açıklanmaktaydı. Programa göre, herhangi bir vilayet ya da millet için değil; bütün ülke ve bütün Osmanlılar için ıslahat zorunluydu. İlerleme gerekli idi ama Osmanlı’nın varlık şartları ve Doğu uygarlığının özgünlüğü korunmalıydı. Bu çerçevede Batı’nın sadece bilimsel evriminin genel sonuçları, özüksenebilecek ve bir halkı özgürlük yolunda ilerletecek unsurları benimsemeliydi. Osmanlı otoritesinin yerine yabancı devletlerin doğrudan müdahalesi reddedilmekteydi. Bu yaklaşım bağınazlığın değil; din, kişisel bir sorun olduğundan meşru bir yurttaşlık ve ulus onurunun

---

frank abonelerle iktifa olundu” cümleleri ile gazetenin ne derece zor şartlarda çıktığını anlatmaya çalışmıştır (*Cumhuriyet*, No:9146 [26 Ocak 1950], s.2). Ayrıca, bütün bu imkansızlıklara rağmen, menfaat sağladığı yolundaki dedikoduların çok ağına gittiğini belirtmiştir (*Cumhuriyet*, No:9147 [27 Ocak 1950], s.2).

³⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1999, s.130. *Meşveret*’in yazar kadrosu Osmanlıcılık düşüncesinin de bir göstergesiydi (Hanioğlu, a.g.e., s.109).

³⁸ Ebüzziya, a.g.m., s.125.

ürünü olarak yorumlanmaktaydı³⁹. Bu program ve programın *Meşveret*'te basılması, Ahmet Rıza'yı Avrupa Jön Türklerinin lideri durumuna getirmişti.

Ancak Ahmet Rıza'nın görüşlerini benimsemeyenlere karşı katı tavrı, laik ve pozitivist fikirleri, bazı yabancı çevrelerle kurduğu söylenen ilişkiler, muhafazakar Jön Türkler arasında şiddetli tepkilere yol açmıştı. Bu ortamda Mizancı Murat'ın İstanbul'dan Mısır'a kaçarak *Mizan*'ı çıkarmaya başlaması ve gazetesinin Mısır Jön Türklerinin odağı haline gelmesi, onun liderliğini sarstı⁴⁰. Bir de *Meşveret*'in, İttihat ve Terakki'nin resmi organı olduğu halde, daha başlangıçta Ahmet Rıza'nın şahsi malı haline geldiği hakkında çeşitli dedikodular yayılmıştı. Bunlara rağmen kendi düşüncelerinden ödün vermeye yanaşmaması, cemiyette fikir ayrılıklarının baş göstermesine yol açtı. Üstelik yabancı postaneler kanalıyla Türkiye'ye sokulan cemiyetin iki yayımından *Mizan*, *Meşveret*'le kıyaslanamayacak kadar fazla ilgi görüyordu ve o sıralarda Abdülhamit'e suikast düzenlenmesine karşı çıktığı için İstanbul'daki Jön Türklerle de arası açılmıştı. İmparatorluk içindeki Jön Türkler artık gerçek lider olarak Murat'ı görüyorlar ve *Mizan* elden ele dolaşıyordu. Murat'ın böyle bir ortamda Paris'e gelmesi, Jön Türklerin tutucu kanadını onun liderliği altında toplanmaya itti. Bu nedenlerle 1896 sonlarında cemiyet içinde yeni bir düzenlemeye gidilerek, Ahmet Rıza'nın yerine Mizancı Murat, İttihat ve Terakki Cemiyeti reisliğine getirilmiştir⁴¹. Yeni alınan kararlar doğrultusunda Ahmet Rıza sadece Fransızca *Mechvéret*'in başında bulunacaktı. Ayrıca Fransızca sayıyı denetleyecek iki kişi görevlendirilmişti. Fakat Ahmet Rıza, denetçilerin yetkilerini kabul etmedi. Bunun üzerine Murat istifa etti ise de istifası Komite tarafından kabul edilmedi. Sonunda Ahmet Rıza'nın Cemiyetle

³⁹ Ramsaur, a.g.e., s.41-42; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.45. *Meşveret*'in 15 Ağustos 1897 tarihli ve 41 sayılı nüshasında, İttihatçıların baskısıyla olsa gerek, bu programdan farklı olarak, Tanzimat'tan beri yürürlüğe konmuş, fakat artık uygulanmayan mevzuata ve tabii, Kanun-ı Esasiye gereken önem verilmişti (Akşin, a.g.e., s.46).

⁴⁰ Hanioglu, a.g.e., s.184,190-191,205-212; Ramsaur, a.g.e., s.44-47; Ebüzziya, a.g.m., s.125. A. Rıza, bir yandan enternasyonelliği ve laikliği nedeniyle, özellikle Balkanlar'daki mahalli örgütlerden tepki alırken (Mardin,a.g.e., s.106), bir yandan da pozitivist düşünceleri ve esnek olmayan kişiliği yüzünden İttihat ve Terakki genelinde sürekli tepki topluyordu. Bu nedenlerden dolayı, Jön Türk hareketi içinden çıkan rakip liderler, sık sık bir araya gelip onun otoritesine meydan okuyabiliyorlardı. A. Rıza'nın otoritesine ilk meydan okuyan Mizancı Murat olmuştur. Hem kişiliği ile hem de Panislamist fikirleriyle daha fazla destek görmüştür (Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salihoglu, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.34-36).

⁴¹ Ramsaur, a.g.e., s.46,55-56; Hanioglu, a.g.e., s.206,210-214,226; Ebüzziya, a.g.m., s.125. 1894'te Harbiye'ye giren Resneli Niyazi, Murat Bey'in Avrupa'ya kaçtığı ve neşriyatıyla genç vatanperverleri canlandırdığı bir ortamda gizli teşkilata katıldığını yazmaktadır (Resneli Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi*, Hız: İ. H. Uzunçarşılı, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003, s.135-137).

hiçbir ilgisi olmadığını göstermek için cemiyet Cenevre'ye taşındı (24 Nisan 1897)⁴².

Bu dönemde Ahmet Rıza'nın İttihatçılarla arasındaki gerginlik yavaş yavaş artmaya başlamıştır. Din, taraflar arasında belli başlı ayrılık konularından biriydi⁴³. Çünkü Ahmet Rıza ile cemiyetin bazı kurucuları Thomas Paine'nin din hakkındaki "*Tanrı'ya inanıyorum o kadar. Öteki dünyada da saadete inanıyorum. İnsanların eşitliğine inanıyorum ve inanıyorum ki din, vazifeler, adalet, sevgi, af ve hemcinsimizin saadetini istemekten ibarettir. Bundan başka, bu yolda birçok şeylere daha inanıyorum. Fakat kendimi daha iyi tanıtmak için inanmadığım şeyleri de söylemeliyim. İnanmadıklarım, Yahudi kilisesinin, Katolik kilisesinin, Ortodoks kilisesinin, Protestan kilisesinin veya herhangi bir kilisenin talim ve telkin etmekte olduğu gerçeklerdir. Yahudi olsun, Hristiyan veya Müslüman olsun, bunlar insanlığı ürkütme esir etmek ve iktidarı ve menfaati bir elde toplamak için icat olunmuştur*" çizgisindeki fikirlerini benimsemişlerdi. Ahmet Rıza'nın bu düşüncede olduğunu yayması, kendisine karşı güvensizlik uyandırmış, tepkilere yol açmıştı. Öyle ki İbrahim Temo, bölünmeyi ve tepkileri önlemek için bir arkadaşına gönderdiği mektupta Ahmet Rıza'nın dinsiz olmadığını ispatlamaya çalışmış ve şu satırları yazmıştı: "...Rıza Bey ben dinsizim.. demiş. Haşa, o adam dinsiz değildir. Çünkü din iman demektir. Bir şeye inanmaktır. Zaten iman inanmaktır. O halde, Ahmet Rıza da Ogüst Kont'un mesleğine inanmış. Demek ki imanı var."⁴⁴ Böyle eleştiriler altında iken, 1897 Türk-Yunan Harbi sırasında gazetesinde Girit İsyanı'nı des-

⁴² Mardin, a.g.e., s.110-111; Hanioğlu, a.g.e., 213-214. Aslında A. Rıza ile Mizancı Murat, İstanbul'dan tanışmaktaydılar. Ancak Murat Bey Paris'e gelince A. Rıza tarafından soğuk karşılanmıştı. A. Rıza, yaptıkları ilk görüşmede takip edilecek iş ve hareketlerden bahsetmemeye özen göstermiş, adeta bundan kaçınmıştır. Onun bu tavrı Mizancı Murat'ı rakip gördüğünün bir göstergesi idi. Kuran, A. Rıza'nın bu yönünün Jön Türk birliğini sık sık baltaladığını yazmaktadır. Diğer yandan, kitabında, sürekli iflah olmaz liderlik tutkusu olduğunu iddia ederek, A. Rıza'yı eleştirmiş, hatta suçlamıştır (Kuran, a.g.e., s.55,57,118,216,227,288). A. Rıza Bey İstanbul'a döndükten sonra, İkinci Meşrutiyet yıllarında da, Murat Bey'le arasındaki çekişme devam etmiştir. Özellikle Abdülhamit'in "*Ahmed Rıza Bey'in ikameti için de bir mahal bulunarak tefruşu için Hazine-i Hassa'ya tebligat icra olunsun*" emri gazetelerde yayınlanınca, Mizancı Murat Bey şiddetli eleştirilerde bulunmuştur (Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s.414-415). Mizancı Murat Bey'in eleştirileri ve suçlamaları için bkz: **Mizancı Murat Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları**, Hrz: Celile Eren Ökten, Marifet Yayınları, İstanbul 1977, s.201,211,219,288-289,330-331,367-370.

⁴³ Hanioğlu, a.g.e., s.227-228.

⁴⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.516.

tekler mahiyette yayınlanan bir yazıyı tekzibe yanaşmaması üzerine, pozitivistlerin takvimini kullanması delil gösterilerek dinsizlikle suçlanmış ve İttihat ve Terakki'den dışlanmıştır⁴⁵.

Cemiyette yolların ayrıldığı bu süreçte Abdülhamit, İttihat ve Terakki'nin yurt içindeki teşkilatını dağıtmak için birçok tutuklama yaptırttı. Bunlara ek olarak 2 Temmuz 1897 tarihinde, Taşkışla Divan-ı Harbi'nde 12'si idam olmak üzere 81 mahkumiyet kararı verilmişti. Sultan idam cezalarını kürek cezasına çevirerek, Serhafiye Ahmet Celaleddin Paşa'yı İttihatçılarla görüşmek üzere Avrupa'ya göndermiş ve Paris'te bir takım görüşmeler yapılmış, padişahın genel af ilan etmesi üzerine Mizancı Murat ile bazı arkadaşları İstanbul'a dönmüşlerdi⁴⁶. Cemiyetin böyle bir çöküş sürecine girmesi üzerine *Meşveret*'te 15 Ağustos 1897 tarihinde (No:41), büyük ihtimalle Ahmet Rıza'nın kaleminden çıkan bir yazı yayımlanmıştır. "*Genç Türkiye Partisi, ne bir şahsın ne de bir komitenin malı değildir. O, istibdadın zulmünden doğmuş, cesareti olan herkesin yardımı ile tutunmaya çalışan milli temayüllerin bütünüdür... Ona bağlı olanlardan bazılarının çok mutaassıp, diğerlerinin pozitifci olmaları ne ifade eder? Hepimizin kendisine karşı savaşacağımız müşterek bir düşmanımız vardır. O da bir vahşinin şahsında tecelli eden şahsı ve mutlak iktidardır. Uğurunda kendimizi vakfedeceğimiz, imansız ve kanunsuz insanların tasallutundan kurtaracağımız müşterek bir vatanımız vardır. Müslüman olan ve olmayanlarımız, siyasi idealimizi gerçekleştirmek için birleşmemiz lazımdır*" içeriğindeki yazı ile çöküşün önüne geçilmeye çalışılmıştır⁴⁷. Bu çıkış üzerine Avrupa'daki İttihatçılar tekrar Ahmet Rıza ile arkadaşlarına katılmaya başlamıştır⁴⁸.

Cemiyet içinde bu gelgitler yaşanırken, II. Abdülhamit'in isteğiyle Leon Bourgeois'in başkanlığındaki Fransız hükümeti 1896 yılında *Meşveret*'i

⁴⁵ Mizancı Murad Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları, s.331; Hanioglu, a.g.e., s.233-238,271; Ebüzziya, a.g.m., s.125.

⁴⁶ İsmail Hami Danişmend, *Sadr-ı-azam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası*, İstanbul Kitabevi Yayınları, İstanbul 1986, s.6-7; Hanioglu, a.g.e., s.239-242.

⁴⁷ Karal, a.g.e., s.518-519. Resneli Niyazi anılarında, Murat'ın dönüşünün İttihat ve Terakki taraftarları arasında büyük bir sarsıntıya yol açtığını yazmıştır (Resneli Niyazi, a.g.e., s.141-142).

⁴⁸ Danişmend, a.g.e., s.7. Hanioglu, a.g.e., s.275,279,281. Kuran, Ahmet Celaleddin Paşa ile Murat Bey arasındaki anlaşmayı oldukça dramatik bir gelişme olarak değerlendirmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır: "*Bu anlaşma Jön Türklüğü temelinden sarsacak bir hareket olmuştur. Bereket versin, temel sarsılmadı. Ahmed Rıza Bey dimdik ayakta duruyor, ihtilali temsil edecek kuvvet ve kudreti nefsinde buluyor ve mücadeleye devam ediyordu.*" (Kuran, a.g.e., s.76-80).

kapatmaya ve Ahmet Rıza'yı Fransa dışına sürmeye karar vermiştir. Fakat Fransız basınının ilk defa birleşerek kararın geri alınması için yaptığı baskılar sonucunda hükümet, Paris'te Türkçe basılan *Meşveret*'in Fransa içinde dağıtımını dışındaki yasakları geri almak zorunda kalmıştı. Bunun etkisiyle Ahmet Rıza, Mayıs 1896'da Türkçe *Meşveret*'i İsviçre'de çıkarmaya başlamış ancak gazetenin çıkmasını önlemek isteyen İstanbul Hükümeti bu sefer de gazeteyi basan matbaacıdan Türkçe hurufatı satın almıştı. Ahmet Rıza, gazetesini taş baskısı ile yayımlamaya çalıştı ise de bunun güçlüğü karşısında *Meşveret*'i Belçika'ya nakletmek zorunda kalmıştır.

Abdülhamit ise Belçika hükümetine baskı yaparak, gazetenin basılmasını 26 Ekim 1897 tarihinde yasaklatmıştır. Bu sonuç, Belçika Parlamentosu'nun hükümetin kararını şiddetle protesto etmesine neden olmuş, ayrıca mebuslardan Georges Lorand *Meşveret*'in yayımlanmasını üzerine almıştı. Ancak Belçika Kralı olaya müdahale ederek hem gazeteyi kapattırdı, hem de 12 Aralık 1897'de Ahmet Rıza'yı sınır dışı ettirdi. Bunlara rağmen, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Fransızcasını yayımlamaya devam edebilmiştir. Osmanlı Hükümeti ise basın yoluyla doğrudan doğruya padişahın şahsına hakaret edildiği iddiasıyla, Fransız mahkemelerinde Ahmet Rıza aleyhine dava açtırdı. Fakat kayda değer hiçbir sonuç alamadı ve Ahmet Rıza küçük bir para cezası ile kurtuldu⁴⁹. Bir süre

⁴⁹ Ramsaur, a.g.e., s.53-55; Hanioglu, a.g.e., s.203-204,270-273. Ebüzziya, gazetenin 16 Mayıs 1898'de kapatıldığını, 13 Aralık 1898'de ise Ahmet Rıza'nın sınır dışı edildiğini yazmaktadır (Ebüzziya, a.g.m., s.125). A. Rıza'nın anılarında bu gelişmeler şu şekilde aktarılmıştır: "*Para kabul etmediğim ve neşriyatta devam eylediğim için saray beni gıyaben muhakeme ederek emvalimin musaderesile prangabendliğe mahkûm etti. Bu da kâfi görülmiyerek Paris mahkemesinde aleyhimde ikamei dava edildi. Mahkemeye Clemenceau, Rochefort, Delbos gibi meşâhîr hüsnü şehadete gelmişlerdi. Mahkeme beraatime karar verdi... Ondan sonra beni Paris'ten taretmek istediler. Polis müdürü... kırk sekiz saat zarfında Paris'ten çıkmamı teklif etti. 'Beni niçin koğuyorsunuz, namuslu bir adamın Paris'te oturmaya hakkı yok mu?' sualime 'Politika öyle icab ettiriyor' dedi. Ben doğru Clemenceau'ya gittim, bazı gazetelere de uğradım. Gazeteler ertesi günü ateş gibi makaleler yazdılar, beni müdafaa ettiler. O akşam çıkan 'Temps' gazetesinin son sahifesinde Ahmed Rıza için verilen teb'id kararı geri alınmıştır, mealinde bir fıkra görüldü. Ecnebi lisanda neşredilen bir gazeteyi tatil etmeğe hükümetin salâhiyeti varmış. Fransızca Meşveret'e dokunamadılar, lâkin Türkçe Meşveret'i kapatılar. Tekrar neşretmek için yakın bir memleket aradım... Briüksel'i tercih ettim. Orada bir matbaa ile uyuşarak Türkçe Meşveret'i Briüksel'de neşre başladım. Saray derhal Belçika hükümetine müracaat ederek gazetenin tatilini istedi. Briüksel Polis müdürü beni çağırarak bunu bana anlattı. 'Fransa'da neşri memnu olduğu gibi burası da müsaade etmeyecek' dedi. Belçika Meclis-i Mebusanına giderek tanıdığım pozitifist M. Hector Denis'ye işi anlattım. O da beni M. Laurent'a prezante etti. Bu iki zat beni himaye edeceklerini vadettiler. Meclisi Mebusanda isticvabda bulundular. Ayevars da bunlara iştirak etti. M. Laurent nutkunda: 'Ahmed Rıza'nın gazetesi Türkçedir, ne yazdığını bittabi bilmiyorum. Fakat Sultan Abdülhamid hakkında ne kadar şiddetli lisan kullansa gene azdır. Binaenaleyh bu gazeteyi*

sonra Türkçe *Meşveret*'i “*Şûra-yı Ümmet*” adıyla Mısır’da çıkartmış ve *Meşrutiyet*’in ilanına kadar yayımlamıştır.

Ahmet Rıza yurtdışındaki mücadelesini oldukça olumsuz şartlar içinde sürdürmüştü. Nitekim anılarında “*Paris’te en sıkıntılı zamanlarım Meşveret’in neşri tarihinden itibaren ilk senelerdi. Kış akşamlarını ısınmak için kütüphanede geçirirdim. Odamda ateş olmadığından gazete ve kitaplarımı yataкта okurdum*” ifadeleriyle yaşadığı bu zor şartları aktarmıştır⁵⁰. Diğer yandan, ilerleyen yıllarda bazı yardımlar da almıştı. “*Stockholm Sefiri Şerif Paşa son senelerde ayda yüz frank verirdi. Mısırlı İzzet Paşa her sene Paris’e geldiğinde bana uğrar, abone parası olmak üzere bin, bazen bin beş yüz frank getirirdi. Mısırlı Prenses Nazlı Hanım yalnız bir sene beş yüz frank, Mısırlı Mehmet Ali Paşa’nın haremi Enise Hanım iki bin, Prenses Emine Hanım bir defaya mahsus olmak üzere iki bin frank vermişlerdi. Roma Sefaretinde Reşid Sadi Bey bir müddet ayda elli frank vermişti. Girit’ten İbrahim Etem Beyden beş yüz franka yakın abone parası alırdım. Mısırlı Mustafa Fazıl Paşazade Mehmed Ali Paşa da bizimle beraber bulunduğu müddetçe gazetenin tab’ı için ayda iki yüz frank verirdi*”⁵¹. Bunlardan başka perakende ve gayrimuntazam bir surette gelen abone fiyatları beş ilâ yirmi franktan fazla değildi. Bu paralar elime son seneler geçti... Son sene Mısır’a cerre gitmiştim. Orada Said Halim Paşa’nın delâletile beş bin frank toplandı” sözleriyle aldığı yardımları açıklamıştır⁵².

1899 yazında Ahmet Rıza, Cenevre Jön Türkleri ile uzlaşmış ve ardından Jön Türkler adına propaganda yapmak için Lahey Silahsızlanma Konferansı’na, sonra da Chiristiania’daki uluslararası konferansa katılmıştır⁵³. Yılın sonlarında, Damat Mahmut Paşa’nın oğulları Prens Sabahattin ve Lütfullah Beylerle Avrupa’ya kaçması; bu gelişmenin Avrupa basınında “*Padişahın eniştesinin ve*

---

imzayı koyarak ben çıkaracağım, hükümet haddi varsa kapatsın’ dedi. Bunu görünce hemen bir nüsha yazarak Brüksel’e gittim. Ve Laurent’in imzasile neşrettim. On beş gün sonra diğer nüshayı bastırmak üzere tekrar Brüksel’e gittiğimde Polis Nazırı beni celbetti: ‘Siz kanuni bir hile yaparak gazetenizi gene neşrediyorsunuz. Binaenaleyh sizin buraya gelmenize müsaade edemiyeceğiz’ dedi ve bu babda bir kral iradesi çıktığını da bildirdi. Bu irade beni Paris’te gelip buldu. İrade, Belçika toprağına ayak basmamı menediyordu.” (Cumhuriyet, No:9147 [27 Ocak 1950], s.2).

⁵⁰ Cumhuriyet, No:9147 (27 Ocak 1950), s.2.

⁵¹ Mithat Cemal Kuntay, “*Namık Kemal*” adlı kitabında Mısırlı Prens Mustafa Fazıl’ın oğlu Prens Mehmet Ali Fazıl’ın A. Rıza’ya her ay 500 lira verdiğini yazmaktadır (Kuran, a.g.e., s.120).

⁵² Cumhuriyet, No:9148 (28 Ocak 1950), s.2.

⁵³ Buradaki faaliyetleri *Osmanlı*’da anlatılmıştır. Mardin, a.g.e., s.171-172; Hanioglu, a.g.e., s.315-317.

yeğenlerinin 'özgürlük yok' diye kaçmaları" şeklinde yorumlanması Jön Türk hareketine yeniden canlılık getirmişti⁵⁴. Mahmut Paşa cephesi, Fransa'ya gelmez padişahı suçlayarak, Ahmet Rıza'yı övmeye başlamış; bu arada Sabahattin'in Jön Türklerin siyasi lideri olma eğilimi de yavaş yavaş ortaya çıkmıştır. Babasının konumu ve parasını kullanarak kendi yandaşlarından bir grup oluşturmayı başaran Sabahattin ve kardeşinin çağrısı üzerine⁵⁵ Paris'te I. Jön Türk Kongresi, Osmanlı Umum Muhalifin adıyla 4-9 Şubat 1902 tarihlerinde toplanmıştır. Arap, Arnavut, Ermeni, Rum ve Bulgar milliyetçilerinin de katıldığı kongrede çeşitli görüşler ortaya çıkmıştı. Ermenilerin padişaha suikast de dahil olmak üzere şiddet eylemlerini sürdüreceklerini açıklamaları Ahmet Rıza taraftarlarını kızdırmış yine Ermenilerin, padişaha karşı yabancılardan, bu arada Ruslardan destek istenmesi hususundaki talepleri Sabahattin Bey tarafından İngiltere ve Fransa'nın da ilavesiyle kabul edilmişti. Sonuçta kongreye katılanlar bir tarafta Sabahattin Bey ve Ermenilerden oluşan "müdahaleciler", diğer tarafta ise Ahmet Rıza ve taraftarlarından oluşan "adem-i müdahaleciler" olmak üzere ikiye ayrılmıştı⁵⁶.

⁵⁴ Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, s.58; Hanioglu, a.g.e.,343,346; Ramsaur, a.g.e., s.74-76,80-82,86.

⁵⁵ Ramsaur, a.g.e., s.77,86; Zürcher, a.g.e., s.37. Avrupa'daki Jön Türkler arasındaki liderlik çekişmesine ve hizipleşmeye H. Z. Ülken de değinmiştir. Bkz: Ülken, a.g.e., s.128-134. Niyazi Berkes ise, Jön Türkleri üç kola ayırarak, bu çekişme üzerinde dolaylı olarak durmuştur (Berkes, a.g.e., s.55-57).

⁵⁶ Ramsaur, a.g.e., s.86-96,103; Ebüzziya, a.g.m., s.125. Kuran, A. Rıza'nın adem-i müdahale taraftarlığının yersiz olduğunu, kendisinin 1 Teşrinievvel 1896, 13 Mayıs 1897, 1 Ağustos 1900 ve 15 Şubat 1901 tarihli *Meşveret*'lerde İngiliz ve Fransız hükümetlerinden müdahale talebini oluşturan yazılar yazdığını belirterek, kendisinin alışıldığı üzere eşi benzeri olmama arzusunun kapıldığını söylemiştir. Bu bölünmenin A. Rıza'nın benlik iddiasından kaynaklandığını ileri sürmüştür. Kongre sırasında, kendi başkanlığında toplanmayan bir toplantıya katılmama alışkanlığı olduğu için, Kongre'nin bir teşkilat programı hazırlayacağı gün toplantıya gelmediğini, birkaç gün sonra yapılan görüşmelerde ise programda ki "*adem-i merkeziyet*" ifadesine karşı çıktığını yazmaktadır (Kuran, a.g.e., s.192,197,212-213). Ancak Kuran'ın bu tür yaklaşımlarını biraz da onun Sabahattin taraftarlığı çerçevesinde değerlendirmek daha sağlıklı sonuçlar çıkartacaktır. Zira Mardin, *Meşveret*'te "*Ecnebilerin mülkümüzde icra-yı hükümet değil işimize hariçten müdahale etmelerini bile namus ve haysiyet-i milliyeye bir ar sayarız*" şeklinde konunun üzerinde sık sık durulduğunu yazmaktadır (Mardin, a.g.e., s.199,205). Resneli Niyazi ise, "*Avrupa'da Damat Mahmut Celâlettin Paşa oğullarıyla, İsmail Kemal Bey, Yarbey İsmail Hakkı, Siyret beylerle Musoros Bey ve Avrupa'da bulunan diğer münevver Türkler dahildeki münevver Türkleri Avrupa'dan yardım istemeye kışkırtıyorlardı*" diyerek A. Rıza'nın bunu benimsemediğini ve kendilerini aydınlattığını, yayınlarıyla kalplerini fethettiğini; cemiyet içinde değişiklik ve ilerleme yarattığını anlatmaktadır (Resneli Niyazi, a.g.e., s.154-156).

Ahmet Rıza grubu “*Terakki ve İttihat Cemiyeti*”ni kurmuş⁵⁷ ve eski gazetelerini yayımlamaya devam etmiş⁵⁸, Tunaya’nın ifadesiyle, “*Rue Monsieur le Prince*”ten taşan Comte’un hümanist, evrensel kaderci felsefesini kendisine program edinmiştir⁵⁹. Prens Sabahattin grubu ise “*Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*”ni kurmuştur. Böylece birleşmeyi amaçlayan kongre aksine bölünmeye yol açmıştır⁶⁰. Bu ayrılığa son vermek için Sabahattin’in öncülüğünde toplanan 1907’deki kongrede ise Ahmet Rıza ve taraftarları azınlıkta kalmıştı. İsmail Kemal’in ileri sürdüğü orduyu ayaklandırma tezi, çoğunluk tarafından benimsenmiş ve şiddet taraftarları Ahmet Rıza’yı da ikna etmeyi başarmıştır. O, yine de ülkeyi “*ateş ve dehşete sokarak*” yabancı müdahaleyi davet edecek tedhişçiliğe karşı çıkmış ve Abdülhamit’e karşı yapılacak ihtilale Ermenilerin katılmasını kesinlikle istememişti. Fikir değiştirmesinin asıl sebebi, Abdülhamit düşmanlığının ve meşrutiyet tutkusunun Makedonya’daki 3. Ordu subayları arasında yayılmasıydı. Selanik’te gizli olarak “*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*”ni kuran Talat, İsmail Canbolat, Midhat Şükrü gibi İttihat ve Terakki’nin Selanik grubu üyeleri, 1907’de Ahmet Rıza’nın Paris grubuyla birleşmiş⁶¹ ve birleşme sırasında yapılan anlaşmayla “*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*”, “*Terakki ve İttihat*” adını almıştır⁶².

⁵⁷ Hanioğlu, a.g.e., s.88. 1902-1906 döneminde A. Rıza ve taraftarları İttihat ve Terakki adını kullanmamışlar, Osmanlı Terakki ve İttihat adını benimsemişlerdir (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.78,81).

⁵⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C.I: İkinci Meşrutiyet Dönemi, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s.53.

⁵⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, C.I, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1999, s.86.

⁶⁰ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C.I, s.53. 1902 Kongresi’ndeki bölünme ve iki görüş arasındaki çatışma kısa süre sonra Osmanlı sınırları içerisine girerek, siyasal alanda iktidar-muhalefet akımlarını tüm Meşrutiyet yılları boyunca biçimlendirmiştir (Aynı eser, s.53).

⁶¹ Ebüzziya, a.g.m., s.125. Ramsaur ve Akşin, kongrenin 27 Aralık 1907’de A. Rıza, Sabahattin ve K. Malumyan’ın ortak başkanlığı altında açıldığını yazmaktadırlar (Ramsaur, a.g.e., s.148; Akşin, a.g.e., s.95). Ebüzziya ise bu kongrenin Ahmet Rıza’nın başkanlığında toplandığına yer vermiştir (Ebüzziya, a.g.m., s.125) ki bu doğru görünmemektedir. Nitekim Korlaelçi de dört gün süren kongreye bir gün Prens Sabahattin’in, diğer gün Ahmet Rıza’nın nöbetleşe başkanlık ettiklerini belirtmiştir (Korlaelçi, “Ahmed Rıza [1859-1930]”, s.48-49; “Pozitivizmin Türkiye’ye Girişinde İki Öncü”, s.45). Kuran’a göre, A. Rıza sadece bir süre komisyonlardan birine başkanlık yapmıştır. 1907 Kongresi için bkz: Kuran, a.g.e., s.287-297. Padişah tarafından Anayasa’nın yürürlükte olduğunun ilan edildiği gün Almanya’nın Paris Büyükelçisi Nadolny’in yazdığı bir raporda A. Rıza ve 1907 Kongresi ile ilgili şu ifadelerle rastlanmaktadır. “... Buradaki hareketin gelişimi ve ihtilalci komitenin Paris’te yapılan Kongre’si hakkında çok iyi bir kaynaktan şunları öğrendim: Makedonya’daki Jön Türk ihtilali, her şeyden önce, Osmanlı Devleti’nde birbirinden çok farklı gruplar arasında temin edilen anlaşma ile ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmanın çıkış noktası ise, 1905 Nisan’ında Viyana’da bir kongre yapan Ermeni Birliği Droschate’in önde gelen Jön Türk organizasyonu

Jön Türklerin en büyük başarısı 1908 Meşrutiyeti'ni gerçekleştiren Makedonyalı Türk subaylarının kendi saflarına katılması olmuştur. Rusya ile İngiltere arasında Reval'de yapılan görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin paylaşıldığını ve artık parçalanacağını düşünen bu subayların 1908 Temmuz'unda isyan ederek dağa çıkmalarından sonra, II. Abdülhamit, 23 Temmuz 1908'de meşrutiyeti yeniden yürürlüğe koymak zorunda kalmıştı⁶³. Eski takvimle 10 Temmuz'da yaşanan bu gelişme üzerine, 15 Temmuz 1324 (1908) tarihinde Ahmet Rıza bir mektup yazarak padişahı davranışından dolayı tebrik etmiştir⁶⁴.

1.3. İkinci Meşrutiyet Dönemi

Meşrutiyet'in ilanından sonra Ahmet Rıza, "ebü'l-ahrâr/hürriyetçilerin babası" sıfatıyla büyük törenlerle İstanbul'a dönmüştü⁶⁵. Onun İstanbul'a dönüşünü Hüseyin Cahit "Ahmet Rıza istibdadı yıkmak hususunda maddeten bir şey yapmadıysa bile yalnız Avrupa'da kalması ve Abdülhamit'e boyun eğmemesiyle vatan için kuvvet oldu; bir ideal yaşattı... Meşrutiyet ilan edildi. O kadar senedir beklediği hür hayata kavuşmak ve vatanını mesut görmek için.

---

ile ilişki kurmak kararıdır. Jön Türkler hemen Ermeni planına yanaştılar ve Prens Sabahattin, Ahmet Rıza ve Droschate'in iki Ermeni lideri, Osmanlı ihtilal komiteleri arasında, özellikle Makedonya ve Arnavutlar arasında çok hareketli bir propagandayı yaygınlaştırdılar. Bu propagandalar için gerekli paranın bir kısmı Amerika'da yaşayan Türk, Bulgar ve Ermenilerden, bir kısmı da Londra'dan alınmış olmalı. İki yıllık çalışmalar sonunda, 1907'de Paris'te bir Kongre yapıldı... Kongre tabii ki çok gizliydi; bir evde yapıldı, birkaç gün sürdü. Bir minimal program hazırlandı. Programın en önemli noktaları ise, Sultan Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, şimdiki rejimi radikal şekilde değiştirmek ve bir parlamentonun kurulması olarak özetlenebilir. Bu amaçlara ulaşmak için, Hükümete karşı silahlı direniş, memurların özellikle polislin greve gitmesi, vergi toplanmaması, orduda propaganda gibi yollara başvurulacak, aynı zamanda Türkçe, Arnavutça, Arapça, Yunanca metinler hazırlanarak dağıtılacaktı. Kongreye katılanlar mutlak başarılarından o kadar emindiler ki, 1909 yılının ikinci yarısında İstanbul'da buluşmak üzere sözleştiler." (Gülnehal Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci [1839-1939]**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.81-82). Bu rapor, özellikle 1909 yılı sonlarına kadar yaşananlar değerlendirildiğinde gerçekten ilgi çekici bir nitelik kazanmaktadır.

⁶² Tunaya, a.g.e., s.54.

⁶³ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1999)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000, s.404-405; Armaoğlu, a.g.e., s.600-601; Ebüzziya, a.g.m., s.125.

⁶⁴ **Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid**, s.412-413. Mektubun bütünü için bkz: Ek-1.

⁶⁵ Ebüzziya, a.g.m., s.125-126.

İstanbul'a koşan Rıza büyük bir hararet ve muhabbet ile karşılandı" sözleriyle aktarmıştır⁶⁶.

25 Eylül 1908 Salı günü yurda dönen Ahmet Rıza, 16 Ekim 1908 tarihinde Abdülhamit tarafından huzura kabul edilmiş ve ikisi arasında bir görüşme gerçekleşmiştir⁶⁷. Meşrutiyet'in yarattığı coşkulu ortam içinde Dr. Nazım'ın propagandalarının etkisiyle Ahmet Rıza'ya büyük ümitler bağlanmıştı. Ancak, ülkeye dönüşünden sonra onunla yakın temasta bulunanlar, kapsamlı bir teşkilatı idare edecek güce sahip olmadığı kanaatine varmışlar⁶⁸ ve yurtdışından İttihatçı harekete katılanlar arasında oynadığı rol nedeniyle, sadece İttihat ve Terakki'nin merkez komitesi üyeliğine alınmasıyla yetinilmiştir⁶⁹. Bu arada, 8 Aralık 1908 seçiminde 472 oy ile İstanbul mebusu seçilen Ahmed Rıza⁷⁰, Meclis-i Mebusan'da oy birliği ile 17 Aralık 1908'de başkanlığa getirildi⁷¹. Fakat Meclis-i Mebusan'ın başkanı yemin töreni sırasında Allah adına and içmekten kaçınmıştı⁷².

⁶⁶ Yalçın, a.g.e., s.61-62; İsmet İnönü'nün hatıralarında, A. Rıza'nın İstanbul'a gelişi hakkındaki "*Meşrutiyetin ilanından sonra, Ahmet Rıza Bey, İttihat ve Terakki'nin kurucusu ve başlıca mücahidi olarak Avrupa'dan geldi. Ahmet Rıza Bey ile ben hiç tanışmadım. Bir iki defa kendisine büyük kademelerde rastladım ve saygı ile selamladım*" ifadeleri Hüseyin Cahit'i doğrular niteliktedir (İsmet İnönü, **Hatıralar**, C.I, Yay. Hrz.: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 1992, s.150).

⁶⁷ Ali Cevat Bey, bu görüşmede neler konuşulduğunu bilmediğini fakat "*zat-ı şahaneyi memnun ve Rıza Beyi de mutayyeb (sevindirilmiş) gördüm*" demektedir (**İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi**, Yay. Hrz.: Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.17). A. Rıza ise bu görüşme hakkında: "*Paristen avdetimden sonra ilk defa Mabeyni Hümayuna azimetimde Hafız Hakkı Bey beraberimde idi. Başkâtib Cevad Beyin odasına gittik. Cevad Bey arzetmeğe gitti... Huzuru Şahanede yalnız kaldım. Hünkâr iltifat etti, beni oturttu, sizi bana yanlış anlattılar dedikten sonra taltifkârane sözler söyledi. Ben de devletin terakki ve teâlisinden başka emelim ve şahsî hiçbir garaz ve ivazım olmadığını ve on dokuz yıl gurbette hep bu fikre hizmet ettiğimi arzettim... Ziyaretimden memnun olduklarını tekid ederek alnundan öptüler ve üzerindeki saati çıkararak elmaslı bir kurşun kalemle bana ihsan buyurdular. Ben elini öperek huzurdan çıktım*" demektedir (**Cumhuriyet**, No:9151 [31 Ocak 1950], s.2).

⁶⁸ İnönü, a.g.e., s.150-151.

⁶⁹ F. Ahmad, a.g.e., s.194.

⁷⁰ İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet**, C.II, TBMM Vakfı Yayınları No:15, Ankara 1998, s.204. Tunaya'da, basım hatasından olsa gerek, 472 yerine 427 oy aldığı yazılmıştır (Tunaya, a.g.e., s.59, dipnot 22).

⁷¹ Ebüzziya, a.g.m., s.126; **Cumhuriyet**, No:9151 (31 Ocak 1950), s.2.

⁷² Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C.1, Nehir Yayınları, İstanbul 1992, s.300. Radikal bir pozitivist ve laik olarak A. Rıza, Meclis başkanı iken yemin etmemiştir (Tahsin Fendoğlu, "1876 Anayasası veya Monarşik Modernleşme Dönemi [1876-1908]", **Türkler**, C.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.742).

Ahmet Rıza başkan seçildikten sonra, Yıldız Sarayı'nda 31 Aralık 1908'de Abdülhamit'in Meclis'in açılması dolayısıyla mebuslara verdiği ziyafete katılmış ve bir teşekkür konuşması yapmıştır. Bu toplantı sırasında birkaç kez Abdülhamit ile biraraya gelerek görüşmüştü⁷³. Kimi yazarlara göre, bu süreç içinde Abdülhamit, kendisine en şiddetli eleştirileri getiren muhalifi Ahmet Rıza'yı bile safına almayı başarmıştır⁷⁴. Ahmet Rıza'nın anılarında, Japon İmparatoru'nun kardeşinin ziyareti nedeniyle sarayda verilen ziyafette Abdülhamit'e hayran kaldığını anlatması⁷⁵, bu görüşü bir ölçüde doğrulamaktadır. Üstelik Meclis-i Mebusan'ın yeni başkanına göre artık "*Devri Cedit/Yeni Dönem başlamıştı ve bu[nun] gerçekleşme[sin]de Abdülhamid'in büyük hissesi*" vardı⁷⁶.

Hüseyin Cahit'in "*ideal bir reis*" olarak nitelediği⁷⁷ Ahmet Rıza, Osmanlı Ahrar Fırkası⁷⁸ ile İttihat ve Terakki arasındaki sürtüşme içerisinde yer almış, bazı açıklamaları ile Ahrarcıları kızdırmaktan geri durmamıştır. Nitekim Pera Palas otelindeki 14 Mart 1909 tarihli ziyafet sırasında şu konuşmayı yapmıştır: "*Devr-i istibdatta cerr-i menfaat veya anasır-ı Osmaniyeyi ayırmaya hizmet eden hainler bu inkılaptan tabii memnun değildirler. Onlar yine eski devri isterler veyahut aynı maksada bir tarik-i aharla nail olabilmek için hürriyetin kayıtsız, kontrolsüz olmasını isterler. Cemiyetin tahakkümünden şikayet eden onlardır. Bir taraftan ilmiyeyi, diğer taraftan da anasır-ı gayr-i müslimeyi*

⁷³ II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi, s.33-34; Cumhuriyet, No:9151 [31 Ocak 1950], s.2. Bu ziyafet ile ilgili olmak üzere Ali Cevat Bey'in anlattıkları ile A. Rıza'nın anıları neredeyse birebir tutmaktadır.

⁷⁴ F. Ahmad, a.g.e., s.49. Ebüzziya ise "*O, Abdülhamit'e değil, hatalı gördüğü idare sisteminde ve onun her şeyi bilfiil halletmek isteyen sonsuz kudret ve selahiyetine karşı olmuştum*" demektedir (Ebüzziya, a.g.m., s.126).

⁷⁵ "*Sultan Abdülhamidin vâkıfane muamelesine o akşam hayran olmuştum. O adamda vehim hastalığı olmamış olsaydı, resikârda kalmış olsaydı milleti bahtiyar edecekti.*" (Cumhuriyet, No:9152 [1 Şubat 1950], s.2).

⁷⁶ Tark Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlanı*, Yeniğün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s.71. Abdülhamit ile A. Rıza'nın ilişkileri bir hayli ilginçtir. Bu ilişkide keskin bir dönüşüm 31 Mart İsyanı sırasında karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu isyandan beş gün sonra İstanbul'a gelmiş olan Marcelle Tinayre'in "*Notes d'une voyageuse en Turquie*" isimli eserinin 47. sayfasında, Ahmet Rıza'nın bu hareket sırasında Abdülhamit'in tarafsız olduğunu gösteren beyanından bahsedilmektedir. Öte yandan Ahmet Rıza Bey, 27 Nisan 1909'da halledilen Abdülhamid'in ortadan kaldırılması için kardeşi Sultan Reşat'a birkaç kez teklifte bulunmuş, fakat kabul ettirememiştir (Danişmend, a.g.e., s.21,188,197).

⁷⁷ Yalçın, a.g.e., s.63.

⁷⁸ Osmanlı Ahrar Fırkası (Kuruluş: 14 Eylül 1908), Osmanlı ülkesinde etnik unsurlara eşitlik tanınması ve yerinden yönetim gibi tezlerle, İttihat ve Terakki'nin karşısında yer almıştır (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I, s.175,178).

cemiyetten soğutmaya çalışanlar onlardır. Hasılı cemiyetin dağılmasına lüzum gösteren onlardır.” Bu konuşma üzerine Ahrarcıların “*hainlerin kim olduğu*” yönündeki sorularını “*nutkunda tadat eylediği ef'al-i muzirraya tasaddi edenler*” şeklinde cevaplandırmıştı⁷⁹. Ancak bu keskin çıkışlarına rağmen, 31 Mart Olayı'nda gazeteci Hasan Fehmi, Zeki ve Ahmet Samim Beylerin öldürülmeleri gibi tedhiş hareketlerini onaylamamış, bu gelişmeler yüzünden İttihat ve Terakki ile arası yeniden açılmış ve 1910'da merkez komitesinden dışlanmıştı⁸⁰.

Ahrarcıların yanı sıra, özellikle tutucu kesimler tarafından oldukça sert eleştirilmiştir. Bu saldırılar içinde 31 Mart Olayı'nın baş aktörlerinden olan İttihad-ı Muhammedi Fırkası ön plana çıkmıştır⁸¹. Bu fırkanın yayım organı olan *Volkan* gazetesinde, 27 Ocak 1909 tarihinde çıkan Şahabettin'in “*Din, ahlak-ı aliyeyi müstelzimidir; dinsiz olanlardan ise ahlak-ı aliye beklenemez. Din ehli, dünya ve ahiret için çalışır. Dinsiz olanlardır ki dünya için çalışır; lakin emin olsunlar ki, hüsrandırlar. Cenab-ı Hak dinsizlere, düşmanındır, diyor, biz ise bir dinsize nasıl olur da emniyet edebiliriz*” cümlelerini içeren yazısındaki dinsiz, dinsizler ifadeleri özellikle Ahmet Rıza içindi⁸². Zamanla bu kampanya daha da sertleşmiştir⁸³. Yine *Volkan*'da, şeriatın koruyucusu Meşrutiyet olduğuna göre “*Avrupa ahlakı ile tahalluk eden dört beş herif-i naşerif -özellikle Ahmet Rıza, Hüseyin Cahit, Talat, Rahmi, Bahattin Şakir- bu yüce görevi yerine getiremezdi... Hasan Fehmi'nin katili bulunmalı ya da malum olan beş kişi vatan haricine çıkarılmalı*” sözleriyle propaganda yürütülmüştü⁸⁴. 26 Mart 1325'te Derviş Vahdeti bir subayın tehdit mektubuna

⁷⁹ Tunaya, a.g.e., s.178-179, dipnot 15.

⁸⁰ Ebüzziya, a.g.m., s.126.

⁸¹ Tunaya, a.g.e., s.221.

⁸² Şahabettin, “Din”, *Volkan*, No:27 (14 Kanun-i sani 1324), s.3.

⁸³ *Volkan*'da A. Rıza'ya karşı eleştiriler ve üslup için bkz: No:2 (29 Teşrin-i Sani 1324), s.3; No:3 (30 Teşrin-i Sani 1324), s.3; No:6 (3 Kanun-i Evvel 1324), s.3; No:8 (5 Kanun-i Evvel 1324), s.2; No:18 (29 Kanun-i Evvel 1324), s.1-2; No:23 (4 Kanun-i Sani 1324), s.2; No:47 (3 Şubat 1324), s.2; No:82 (10 Mart 1325), s.2-3; No:98 (26 Mart 1325), s.1-4; No:103 (31 Mart 1325), s.3; No:104 (1 Nisan 1325), s.3; No:105 (2 Nisan 1325), s.4; No:109 (6 Nisan 1325), s.4; No:110 (7 Nisan 1325), s.2.

⁸⁴ Tunaya, a.g.e., s.221. 31 Mart'ın öncesinde ve sonrasında *Volkan*'da “*Selmalarla, muhadderat-ı İslamiyye'nin çarşaflarını bile attırarak neşriyatta buldunuz*” gibi ifadeler, A. Rıza ve kardeşi Selma Hanım'ın halka şapka giydirecekleri yönündeki haberlerle ilgiliydi (*Volkan*, No:98 [26 Mart 1325], s.4; No:104 [1 Nisan 1325], s.3; No:109 [6 Nisan 1325], s.3). Bunun yanında A. Rıza'nın bir kız okulu açma girişimi de tepkiyle karşılanmıştı. Nitekim anılarında bu tepkileri “*31 Mart vakasında Meclisi basan ve kürsü riyasete çıkararak mebuslara hitaben 'Ahmed Rıza kız mektebi açacak, fransızca tedrisatla kızlarımızı gâvur edecek' diyen Vahdeti gibi softalar Sultanii İnasın aleyhinde bulunmuşlardı... Softaların hücumunu pek tabii buldum. Kadını esir gibi kullanmak isteyenler, kızların talim ve*

verdiği cevapta Ahmet Rıza'yı da hedef alan oldukça dikkat çekici bir yazı yayınlamıştır. Şöyle diyordu: "*Ey Zabit!... Lakin sana ihtar edeyim ki: Siyah sakalımla, ela gözlerimle münevver vechimle, ara sıra göğsüne çökeceğim. İntikamımı elimle, ben, senden alacağım. Seni mecnunlar gibi sokak ortalarında bağırtacağım... seni dağ başlarında süründüreceğim... Ey Zabit! Cemiyetimiz birkaç kişiden ibarettir diyorsun! O halde, niçin bizden tevahhuş ediyorsun? Fakat tevahhuş eden, sen değilsin... Ahmet Rıza Bey'dir... ve birkaç haris-i cah olan anarşistlerdir... Bugün sen, ey zabit! Millete büyük bir hizmet ettin. Zira, bütün duygularımı açık lisanla söylemeye mecbur ettin.*"⁸⁵ Vahdeti'nin sataşmalarından da anlaşılacağı üzere, görüşleri ve kişiliği nedeniyle bu gerilimli dönemde en çok tepki alan isimlerden biri Ahmet Rıza idi.

6-7 Nisan 1909 Salı/Çarşamba gecesi *Serbesti* gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü'nde siyasi bir cinayete kurban gitmesi üzerine, ertesi gün *Serbesti*'de yayınlanan yazıda, başkent'in en kalabalık yerinde, üstelik köprünün iki tarafında zabıta karakolu varken katilin bulunamaması eleştirildikten sonra, Ahmet Rıza'ya dönük tepki şu cümlelerle ifade edilmişti: "...*Darülfünun, Mekteb-i Mülkiye, Hukuk vesair Mekatib-i Aliye talebesi bu muhik istikalarını kendi vekillerine, mebuslara da işittirmek üzere Meclis-i Mebusan'a giderek Reis Bey'i görmek istedikleri halde Beyefendi ancak asakir-i inzıbatıyyenin serian i'zamu zımnında Zabıtiyye Nezaretine malumat verdikten ve elli kadar jandarma süvarisi getirttikten sonra pencereden bir tavr-ı baridane ile birkaç söz söyleyerek talebenin infialine sebebiyet verdi. Bu hale fevkalade teessüfle beraber hiç lüzumu olmayan bir yerde temin-i inzıbat zımnında asker celbini Ahmed Rıza Bey o kuvveti mücahidin hürriyete edilen tecavuzlara, şekavetlere isti'mal ettirselerdı umum millet'in kalbgahında bugünkü şu derin yara açılmazdı zannederiz*"⁸⁶. Kendisine karşı olan bu birikimin etkisiyle, 31 Mart İsyanı sırasında ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır⁸⁷. Fakat bu girişim sonuçsuz kalmış, isyanın ilk gününde Adliye

---

terbiyesine, serbestisine razı olmazlar, teşebbüsatım lehinde söz söyleyen, makale yazan pek azdı. Hattâ kadımlar içinde bile lehte yazanlar bulunmadı" sözleriyle dile getirmiştir (Cumhuriyet, No:9152 [1 Şubat 1950], s.2).

⁸⁵ *Volkan*, No:98 (26 Mart 1325), s.1-3.

⁸⁶ *Danişmend*, a.g.e., s.16-18.

⁸⁷ *Cumhuriyet*, No:9154 (3 Şubat 1950), s.2. 31 Mart İsyanı'nın yarattığı kargaşa içinde, İttihat ve Terakki'nin Manastır merkezi padişahı telgraf başına davet etmiştir. Saray tarafından bu görüşmeyi yürütmekle görevlendirilen Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'e Telgraf Başmüdürlü Vebhi Bey aracılığı ile Hilmi ve Rıza Paşalar ile A. Rıza'nın hayatta olup olmadıkları sorulmuştur (II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi, s.63).

Nazırı Nazım Paşa ona benzediği için isyancıların kurbanı olmuştu⁸⁸. İsyan ortamı içinde “*Jön Türklerin dinsizliğinin simgesi olan*” Mebusan Meclisi Başkanı Rıza Bey’in görevden ayrılması istenmiştir⁸⁹. Babiali’ye gelen ve kellesi istenen Ahmet Rıza, Sadrazamın teklifi üzerine istifa etmek zorunda kalmış⁹⁰, diğer İttihatçı mebuslar gibi kaçarak, saklanmıştır⁹¹.

Başkentte kargaşa hüküm sürerken, Ahmet Rıza, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin öncelikleri arasında yer almıştı. Nitekim 15 Nisan 1909’da “*Serkatib-i Hazret-i Şehriyari Ali Cevad Bey*”e gönderilen telgrafta “... *Meşru bir surette teşekkül etmiş olan kabinemiz makamına ve mücahid-i hürriyet Ahmed Rıza Bey Meclis-i Mebusan riyasetine geçirilmedikçe ve bu alçaklardan milletin intikamı alınmadıkça bizi bu azm-i kat’imizden vaz geçirecek dünyada hiçbir kuvvet mutasavver değildir... Eğer dahil-i vatanda sel gibi kan akıtılması arzu edilmiyorsa ve eğer padişah da bizim gibi yeminine karşı sadık ise hiç durmayıp eski meşru kabinemizi makamına ve Ahmed Rıza Bey’i de Meclis-i Mebusan riyasetine geçirsin. Bu vak’a-i faciayı irticaa tarik bulanlar, kabul ve tatbik edeni ile birlikte düçar-ı kahr-ı İlahi olacaktır*” denilmekteydi⁹². Ali Şevki Bey’in, İsmail Hakkı ve Ali Nuri’ye yazdığı 19

⁸⁸ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s.26; Danişmend, a.g.e., s.28,31; Tunaya, a.g.e., s.223; **II. Abdülhamid’in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey’in Fezlekesi**, s.53. Ali Cevat Bey burada yanlış olarak, Nazım Paşa yerine Rıza Paşa’nın adını kullanmıştır.

⁸⁹ **Mizancı Murad Bey’in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları**, s.108-109; **II. Abdülhamid’in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey’in Fezlekesi**, s.89-90; Danişmend, a.g.e., s. 28; Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, Çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s.225; Ecvet Güresin, **31 Mart İsyanı**, Yeniğün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s.49; Tunaya, a.g.e., s.224.

⁹⁰ Türkgeldi, a.g.e., s.26; Güresin, a.g.e., s.50; Danişmend, a.g.e., s.252. A. Rıza burada, Sadrazamı görmeye gelen Mizancı Murad Bey ile karşılaşmış ve bir süre dertleşmişlerdi. Ayrıntı için bkz: **Mizancı Murad Bey’in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları**, s.107-109,186,251,278-280,302. 15 Nisan 1909 tarihli *İkdam*’ın ikinci sayfasında “*Neologos*” gazetesinden tercüme olarak nakledilmiş bir yazıda “*Askerin dünkü kıyamundan husule gelen ahval Hüseyin Hilmi Paşa kabinesiyle Meclis-i Mebusan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti reisi Ahmed Rıza Bey’in istifasıyla hutampezir olmuştur*” sözlerine rastlanmaktadır (Danişmend, a.g.e., s.247).

⁹¹ Danişmend, a.g.e., s. 29,256.

⁹² Danişmend, a.g.e., s. 48-49. Bu konuda İttihatçılar ısrarlı davranmıştır. Nitekim Nevzad, Rifat, Kazım, Hasan, Şemsüddin, Halil, Hacı Zekeriya, Ali, Mazhar, İbrahim, Rasim, Hürşid, Derviş, Hasan, İsmail ve Ali adlarındaki İttihatçılar tarafından padişaha yollanan telgrafta “*Eski kabine güya galeyana neticesi olarak istifa etmiş, Meclis-i Mebusan reisi Ahmet Rıza Bey tebdil de edilmiş, güya bundan da Mabeyn’in malumatı yokmuş! Otuz dört senedir bizi Mabeyn’in yalanlarına aldattığımız yeter! Artık milletin böyle aşikar kizbe aldanacak zamanı geçti. Eski kabine yerine geçmeli, Ahmed Rıza Bey makamına getirilmeli ve illa ölümlerden ölüm beğenmeli vessalam*” ifadeleriyle oldukça tehditkar davranılmıştır (Danişmend, a.g.e.,

Nisan 1909 tarihli mektupta ise 31 Mart İsyanı'nı bastırmak üzere harekete geçen Hareket Ordusu'nun ilk isteklerinden birisinin, Ahmet Rıza'nın görevine iadesinin olduğu yazılmıştı. Anlaşılacağı gibi İttihatçılar, onun görevine iadesi konusunda oldukça ısrarlı davranmışlardı⁹³. Nihayet Hareket Ordusu Ayastefanos'a geldiğinde mebuslar orada toplanmış ve bu sırada, isyan günlerinde Meclis başkanı seçilen Mustafa Efendi istifa etmiş; aslında biraz da Kanun-ı Esasi'deki usule aykırı biçimde, Ayastefanos'ta Ahmet Rıza yeniden başkan olmuştur⁹⁴.

Ahmet Rıza, 31 Mart İsyanı'nın ağırlığının ortadan kalktığı günlerde, Abdülhamit'in tahttan indirilmesi konusunda "*Hal' için her şey olmuş bitmiştir. Feragat meselesi mevzu-ı bahis edilemez. Mutlaka hal' lazımdır*" şeklinde tavrını ortaya koymuş⁹⁵ ve Heyet-i Vükela'nın kurulması ile ilgili görüşmeler yapmıştı.⁹⁶ Bir süre sonra onun (ve Talat Bey'in) baskısıyla Tefvik Paşa'nın ilk sadareti 5 Mayıs 1909 tarihinde son bulmuştur⁹⁷. 1910 sonlarında ise yine Meclis-i Mebusan başkanlığına seçilmiştir⁹⁸. Kuşkusuz bunlar, Ahmet Rıza'nın 31 Mart ertesinde etkisini göstermesi bakımından önemli idi.

Bu çalkantılı dönemin ardından Ahmet Rıza, İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumiyesi'nin başkanlığından, 1911 yılında da Meclis-i Mebusan reisliğinden vazgeçmiştir⁹⁹. İlk meclisin 18 Ocak 1912'de feshinden sonra yapılan seçimlere katılmayan Ahmet Rıza¹⁰⁰, Sultan Mehmet Reşat tarafından 23 Ocak 1912'de Ayan Meclisi üyeliğine atanmıştır¹⁰¹. Ayan reisi olmayı

---

s.45). Daday İttihat ve Terakki Cemiyeti de 5 Nisan 1325 tarihli telgrafında "... eski kabinenin makamına ve Ahmed Rıza Bey'in Meclis-i Mebusan riyasetine hemen geçirilmesini" istemiştir (Danişmend, a.g.e., s.95).

⁹³ Danişmend, a.g.e., s. 38. İşkodra Umum-ı Heyet-i Askeriyyesi'nin, hükümetin ve A. Rıza'nın görevlerine iadesi talebi için bkz: Danişmend, a.g.e., s.70-71.

⁹⁴ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.197.

⁹⁵ II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi, s.99.

⁹⁶ Türkgeldi, a.g.e., s.36,38.

⁹⁷ Danişmend, a.g.e., s.205; Türkgeldi, a.g.e., s.40.

⁹⁸ Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*, Örgün Yayınevi, 2. baskı, İstanbul 2004, s.128.

⁹⁹ S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C.1:Mutlakiyete Dönüş (1918-1919), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998, s.42.

¹⁰⁰ Ebüzziya, a.g.m., s.126.

¹⁰¹ Güneş, a.g.e., s.204. Tunaya, yanlış olarak A. Rıza'nın 1911 yılı başında Ayan üyeliğine atandığını yazmaktadır. Konu ile ilgili dipnotta ise Tayin İrade-i Seniyyesini 10 Kanun-ı Sani 1327 (23 Ocak 1912) tarihli olarak vermektedir (T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.2: Mütareke Dönemi, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.431, dipnot 4). Akşin de 1911'de Ayan üyeliğine atandığını yazmaktadır (Akşin, a.g.e., s.42). Ebüzziya ise atama tarihi olarak

beklerken, hem kendisini padişahın pek tutmamasından hem de İttihat ve Terakki'nin artık kendisine yeterince öncelik vermemesinden ötürü bu mevkiye getirilmemişti¹⁰².

Ahmet Rıza, Balkan Savaşı patlak verince Ayan Meclisi üyesi olarak Avrupa'ya gitmiş, Fransızlarla çeşitli görüşmelerde bulunarak Osmanlı Devleti'nin lehine kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır¹⁰³. Yine aynı dönemde İttihatçılara ağır eleştiriler yöneltmeye başlamış ve nihayet 23 Ocak 1913'teki Babıali Baskını'ndan sonra İttihatçılarla arası tamamen açılmış, zamanla tarafların ayrılığı daha da keskinleşmiştir¹⁰⁴. Bu ayrılık, İttihat ve Terakki'nin 1908'den sonra giriştiği otoriter denemelerin ve özellikle Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na girmesine neden olan sorumsuz tutumun Ahmet Rıza tarafından hoş karşılanmamasından kaynaklanmıştır¹⁰⁵. Özellikle savaşın ilerleyen yıllarında İttihat ve Terakki hükümetinin siyasetine karşı tutumunu bir hayli sertleştirmiştir¹⁰⁶. Ahmet İzzet Paşa'ya göre Ahmet Rıza'nın suçlamalarından birini Ermeni olayları ve göç meselesi oluşturmuştu¹⁰⁷. Ayrıca bu yıllarda Vaniköy'de oturduğundan, köşkü Çengelköy'de bulunan Velihaht Vahdettin'le iyi bir diyalog kurmuştur¹⁰⁸.

1.4. Mütareke Dönemi

Mütareke dönemine Ayan Meclisi, çoğunluğu İttihatçılardan oluşan bir yapı içerisinde girmiş olmasına rağmen, başta eski Jön Türk ve İttihatçı Ahmet Rıza, Damat Ferit Paşa, Çürüksulu Mahmut Paşa ve Nikolaidis Efendi olmak üzere, küçük bir grup, Mebusan Meclisi'nde rastlanmayan güçlü bir muhalefet

18 Nisan 1912'yi vermektedir (Ebüzziya, a.g.m., s.126). L. Simavi, anılarında A. Rıza'nın hakkı olmamasına rağmen padişaha Meclis-i Ayan üyeliği için istekte bulunduğunu, Mehmet Reşat'ın ondan hoşlanmamasına rağmen, kurtulmak için atamayı gerçekleştirdiğini yazmaktadır (L. Simavi, a.g.e., s.192-194).

¹⁰² Akşin, a.g.e., s.42.

¹⁰³ Akşam, No:11262 (18 Şubat 1950), s.5.

¹⁰⁴ Ebüzziya, a.g.m., s.126.

¹⁰⁵ Mardin, a.g.e., s.224.

¹⁰⁶ Akşin, a.g.e., s.42.

¹⁰⁷ Ahmet İzzet Paşa, a.g.e., s.201.

¹⁰⁸ Bu konuda anılarında şunları yazmıştı: "*Sultan Vahideddin ile Efendiliğinde iyi görüşürdüm. Haremde de ailem pek samimi görüşürlerdi. Vaktaki Padişah oldu, ben kendisine haber gönderiyorum diye mülâkatı bir hafta tehir etti. Vâkıa mülâkat günü gene bir çok iltifatlarda bulundu. Lâkin o teahhurun sebebini anlıyamadım. Sonraları vâkıf oldum ki benimle sık sık görüşmekten içtinab ediyordu.*" (Cumhuriyet, No:9166 [15 Şubat 1950], s.2).

cephesi kurabilmişlerdi¹⁰⁹. Bu dönemin Ayan Meclisi'nin ilk başkanlığına Sultan Vahdettin tarafından 9 Ekim 1918'de Ahmet Rıza Bey atanmıştı¹¹⁰. Yeni görevi münasebetiyle kendisini ilk kutlayan Damat Ferit olmuştu. Ahmet Rıza, padişahın yeni bir adalet çağı açtığını belirten nutkuyla işe başlamış ve konuşmasında "...Ve bir de zat-ı şahaneleri bu memlekette meşrutiyetin cidden tesisini, ahkam-ı şeriyenin ve Kanun-ı Esasi'nin yalanla, lafla değil, fiilen ve tamamen icra-yı tatbikini ferman buyurdıklarından bu uğurda hayli uğraşmış bir emekdarı lütfen tahattür ve taltif etmekle de (hatırlayıp mükafatlandırmakla da) meşrutiyete ve hürriyete muhabbetlerini izhar buyurmuş oluyorlar. Cülus-u hümayunlarıyla memleketimizde kanun ve adalet devri başladığına ben de tamamıyla kaniim. Kani olmasaydım, bu makamın bana vermiş olduğu hukuk ve salahiyeti vatanımın hayrına istimal edebileceğinden emin olmasaydım, böyle müşkül zamanda Ayan reisliğini kabul eylemezdim. Padişahımızın amal-i mülukanelerine vakıfım. Lakab-ı şahaneleri El Gazi olmayacaktır. Unvan-ı hümayunları: Sultan Mehmet Vahidettin Han-ı adil olacaktır" demişti¹¹¹. Padişahın "pek büyük ve pek mühim" bir hizmet daha bekliyordu ki, o da aralarında denge ve uyum olmayan siyaset sahnesindeki yasama, yürütme, basın, vb. güçleri düzene sokup "hayra sevk etmektir". Mütareke devrinin hemen başlarında Ahmet Rıza, saltanatın çevresinde toplanıp onu güçlendirmek gerektiği gibi bir tezi ileri sürmüştü¹¹².

İstanbul'un siyasi çevrelerine göre, İttihatçılar, Dünya Savaşı'na girişin ve yenilginin tek ve en büyük sorumlusu idiler. Ahmet Rıza, Ayan Meclisi'nde, bir muhalefet partisi gibi bu konuyu işlemişti¹¹³. Bunun paralelinde, 14 Ekim 1918'de sadrazamlığa atanan Ahmet İzzet Paşa'nın kurduğu hükümeti,

¹⁰⁹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.2, s.37. A. F. Türkgeldi, daha önce, Alman, Avusturya ve Osmanlı'nın cephelerinde savaş iyi gitmemeye başlayınca A. Rıza, Damat Ferit ve Çürüksulu Mahmut Paşa'nın Meclis-i Ayan'da hükümet aleyhinde bulduklarını yazmaktadır (Türkgeldi, a.g.e., s.147).

¹¹⁰ Türkgeldi, a.g.e., s.150; L. Simavi, a.g.e., s. 287-289; Ebüzziya, a.g.m., s.126; Tunaya, a.g.e., s.37. Vahdettin, A. Rıza'nın Ayan Meclisi'ndeki muhalefetinin "yükselmek, daha da yükselmek hursından" ileri geldiği, reis olursa "bu münasebetsizliğine bir nihayet" vereceği düşüncesiyle onu reis atamıştı (L. Simavi, a.g.e., s.287).

¹¹¹ Tunaya, a.g.e., s.37,431, dipnot 6.

¹¹² Akşin, a.g.e, s. 43-44, dipnot 60.

¹¹³ Tunaya, a.g.e., s.54. Damat Ferit de savaş yılları boyunca bu suçlamayı sürdürmüştü. Ayrıca İttihatçılar, başta Ermeniler olmak üzere, Rum ve Arap tehcirlerinden sorumlu tutuluyorlardı. Zaten, bunu Barış Konferansı, Osmanlı delegasyonuna verdiği ağır yanıtta belirtmişti. Damat Ferit'in de kanaati bu yöneydi. Hatta Ayan Meclisi'nde A. Rıza'nın destekleyicisi olarak sürekli bu konuyu ele almıştı (Aynı eser, s.54).

İttihatçılarla gizli bir uzlaşma içinde bulunmakla suçlayarak, tavır almış ve Meclis'teki gizli görüşmelerde kabine aleyhine ağır eleştiriler getirmiştir¹¹⁴.

Mütareke devrinin başlarında Ahmet Rıza ile padişah oldukça yakın bir ilişki içine girmişlerdi¹¹⁵. Vahdettin, aralarındaki ilişkiye dayanarak, Abdurrahman Şeref Efendi'den sonra Ahmet Rıza'yı sadrazama göndermiş ve "ecnebler yanımıza gelecekler" gerekçesiyle Cavit ve Hayri Beylerin çekilmesini, Fethi Bey'in ise bir dakika bile kabinede kalmasının caiz olamayacağını, şayet bunlar istifalarını verip çekilmeyecek olurlarsa, kabinenin istifa etmesini istemişti. Padişah, yabancı donanmaların gelmesi nedeniyle, İtilaf Devletlerine hoş görünecek bir hükümet kurma ihtiyacını duymuştu. Yani "Hilafet-i celile ve saltanat-ı seniyye ve hanedan-ı Osmani hukukunun tamamı-i mahfuziyetinin temini" uğruna bağımsızlığını kaybetmeyi göze almıştı. Ahmet Rıza ise "Padişahın bu değişikliği ısrarla istediğini, aksi takdirde Kanun-ı Esasi'den doğan hakkını kullanarak, hükümeti azletmek zorunda kalacağını" söyleyerek, aracı rolünü üstlenmişti. Hatta Ahmet Rıza, İzzet Paşa'dan, kendisinin saraya giderek neticeyi bildireceği cevabını almış ancak bir süre sonra onu telefonla arayarak, padişahın isteklerinde ısrarlı olduğunu bildirmiştir. Bu konu hakkında Rauf ve Fethi Beyler kendisiyle Ayan Meclisi'nde görüşmeye geldiklerinde ise padişahın değil bu şekilde, resmen dahi kabinede değişiklik yapma hakkı olduğunu söylemiş, bu konuyla ilgili olan anayasa maddesine parmağını basarak haklı olduğunu ısrar etmiştir. Ahmet Rıza'nın daha önce bu maddenin altını kırmızı kalemle çizmiş olmasından hareket eden kimi çevreler, bunu bizzat kendisinin ileri sürdüğünü ve kraldan çok kralcı tavır takındığını iddia etmişlerdir.

Nihayet İzzet Paşa hükümeti, 25 gün işbaşında kaldıktan sonra 8 Kasım 1918'de istifa etmek zorunda kalmış ve yeni hükümeti Tevfik Paşa kurmuştur. Fakat istifanamedeki "muhafaza-i ahkamına yemin ettiğimiz Kanun-ı Esasi ile bağdaştırılmadı" anlamındaki cümle padişahı kızdırmıştır. Vahdettin bu suçlamanın altında kalmak istememiş ve Ahmet Rıza'dan Ayan Meclisi'ni toplayıp Kanun-ı Esasi'nin "vükelanın tebdili ve azlı" ile ilgili 30. maddesinin incelenmesini istemiştir. Bu istek nedeniyle 10 Kasım'da Ayan Meclisi'nde Ahmet Rıza başkanlığında, "padişahı, meşrutiyete sadakat hususunda yeminini bozmuş olmakla itham" eden sabık kabine hakkında bir karar almak üzere olağanüstü-gizli bir toplantı yapılmış ve padişah lehine karar alınmıştır.

¹¹⁴ Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.159.

¹¹⁵ A. Rıza istediği zaman saraya gelip padişah ile baş başa görüşebiliyordu (L. Simavi, a.g.e., s.321-322).

Sonuçta, İzzet Paşa'nın çekilmesiyle birlikte, Türkler aleyhine olan hareketlerde ve İtilaf devletlerinin işgallerinde gözle görülür bir artış başlamıştır¹¹⁶. 12 Ocak 1919'da ise Tevfik Paşa istifa etmiş, yerine Damat Ferit hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir¹¹⁷.

Mütareke devrinin başlarında Ahmet Rıza'dan İttihat ve Terakki'yi yeniden kurması istenmiş, o da bu yönde Fethi Bey ile bir takım görüşmelerde bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa ile de kabine konusunda görüşmeler yapmış fakat bu temaslar birkaç gün içinde fiyasko ile sonuçlanmıştır. Çünkü Mustafa Kemal, kendisine kabine listesini gönderdiğinde Ahmet Rıza, Mustafa Kemal

¹¹⁶ Türkgeldi, a.g.e., s.158-163; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C.2, Nehir Yayınları, İstanbul 1993, 30-42; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, Truva Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2004, s.184-209; L. Simavi, a.g.e., s.300-303; Akşin, a.g.e., s.64-70; Ayıışı, a.g.e., s.180-196. L. Simavi, A. İzzet Paşa'nın istifa sürecinde yaşananlardan A. Rıza'yı sorumlu tutmuş ve açıkça suçlamıştır (s.303). A. Rıza'nın anılarında ise İzzet Paşa'nın istifası şöyle anlatılmıştır: "Bu işi Abdurrahman Şeref Beye havale etmiş, fakat nasılsa beceremediğinden beni celb etti. Hasta imiş, haremi hümayunda küçük bir odada görüştü. '- Mütareke imzalandı, ecnebler yanımıza gelecekler, Vükelâ ile temasta bulunacaklar, sulh olacak Harb zamanında Heyeti Vükelâda bulunan iki zatın bu aralık Meclisi Vükelâda bulunmalarını Düvelî İtilâfiyeye karşı münasib görmüyorum. İzzet Paşa sizin dostunuzdur, hususî ve gayriresmî bir surette kendisine bu ciheti anlatınız, Cavid Beyin, bâhusus cihad fetvası veren Hayri Efendinin yerlerine diğer münasiblerini tayin etsin. Şayed bu iki zat istifalarını verip çekilmeyecek olurlarsa İzzet Paşa kabinesi istifa etsin, söz veriyorum ben gene İzzet Paşayı kabine teşkiline memur ederim' dedi. Gittim, keyfiyeti İzzet Paşaya anlattım. İzzet Paşa hiddetlendi, 'Bu teklif Sadrâzâmın hukukuna tecavüzdür. Bunu istemeğe Padişahın hak ve salâhiyeti yoktur' dedi. Ben cevaben: 'Böyle sureti hususiye ve nazikâne değil, resmen kabineyi tebdile bile Padişahın hakkı vardır. Vükelânın intihabı her ne kadar Sadrâzâma verilmiş ise de tasdik ve kabulü Padişaha aiddir' dedim. Kandıramadım, avdet ettim... Mabeyine tekrar çağırıldım, istifanameyi gösterdi, o cümle hakkında nazarı dikkatimi celb etti. 'Benim âyanım var, kanunu esasiyi tefsir etmek Âyanın hakkı ve vazifesidir. Heyeti sureti mahsusada toplarsınız, müzakere edersiniz, eğer mezkûr teklifim kanunu esasiye muhalif ise bildirirsiniz' dedi. Âyanı fevkalâde içtima davet ettim ve celsei hafiyede işi olduğu gibi anlattım, Abdurrahman Şeref Bey yanına geldi ve gizlice bana: 'Biz bu işte sizi feda edeceğiz, başka çare yok, suitefhehim var diyeceğiz, siz yanlış anlamış ve bize yanlış anlatmış olacaksınız' dedi. Bu gibi tevilleri asla kabul etmeyeceğimi bildirdim. Hattâ şüphe ediyorsanız Padişah buraya, Meclise gelerek ifadesini bizzat tekrar buyurur, dedim, heyet müzakereden sonra Padişahın teklifinde kanunu esasiye mugayir bir şey bulunmadığına karar verdi ve iş bu suretle bitti... Benim rolüm ikidir, biri gayriresmi olarak Zatişahanenin teklifini İzzet Paşaya gidip aynen tekrar etmekten ibaret idi, bunu herkes yapar. İkincisi resmidir o da Meclisi toplayıp meselenin hallini Meclise havale etmekti. Meclisten bu kararı almak herkesin yapabileceği bir iş değildir. O gün hafî celseye riyaset ederken, müzakere edilen madde hayatı siyasiyeme taallûk ettiğinden biraz âsabi idim. Dik söylüyordum. İzzet Paşanın ve bazı refiklerinin asul kızdıkları fakat söylemedikleri cihet budur." (Cumhuriyet, No:9167 [16 Şubat 1950], s.2).

¹¹⁷ Türkgeldi, a.g.e., s.195-196; Ayıışı, a.g.e., s.196.

de dahil olmak üzere “hiçbirini iyice tanımadığı”ndan işbirliği yapamayacağını söylemişti¹¹⁸.

Bu dönemde, oldukça karmaşık ve çatışmalı bir siyasal tablo ortaya çıkmıştı. Alevlenen İttihat ve Terakki düşmanlığı yanında, irili ufaklı her çeşit siyasal parti ve kuruluş, bunların aralarındaki çekişmeler bu tablonun ana hatlarını oluşturmuştu. Bu manzara bazı aydınları harekete geçirmiş ve bir yandan, geçici de olsa siyasal parti ve kuruluşları birleştirme girişimleri sergilenirken, bir yandan da memleketin birliğe, barış ve selamete ihtiyacı olduğunu düşünenlerce partiler üstü organizasyonlar kurulmuştu. Arabulucu ve ortak eylem araştırmacı girişimler arasında, İttihatçılıktan vazgeçmiş, Mütareke seçkini olmak için çarpınan Ahmet Rıza'nın çabaları ön saflarda yer almıştı.

Her şeyden önce bu girişimlerin başarılı olması için Ali Fethi ile Hüseyin Kadri'nin kurmuş oldukları Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası gibi bazı örgütlerin tasfiyesini savunan Ahmet Rıza, Ayan Reisliği statüsünden yararlanarak ilk adımı 28 Ocak 1919 tarihinde atmış; çeşitli fırka ve dernek temsilcilerini toplantıya çağırılmıştı. Hürriyet ve İtilaf dışında çağrılan tüm partilerin katılımıyla gerçekleşen toplantı Ayan Meclisi binasında yapıldı ve bir takım kararlar alındı. Amaç hem organik, hem de ideolojiktir. Organik alanda partiler arası ya da üstü ve sürekli bir topluluk kurulması isteniyordu. İdeolojik alanda ise, barış davasıyla dış politika sorunlarında milli bir programa sahip olmak; savunma tezlerine katkıda bulunmak ve “*siyasal hayat hakkımızı muhafaza*” için önlemler araştırılacaktı¹¹⁹. Ancak Dr. Reşid Bey'in 30 Ocak 1919'da günlüğüne düştüğü “*Ahmet Rıza'nın fırkaları birleştirmek teşebbüsü akim kaldı. Memleket elden gidiyor hala post kavgası...*” notuyla aktardığı gibi bu çabalar birkaç gün içinde başarısızlıkla sona erdi¹²⁰. Çünkü Ahmet Rıza'nın Ayan Meclisi dairesinde kişiliğinin damgasını taşıyan bu gruplaşma yeterli derecede güven uyandırmamış ve şahsının sürekli olarak tartışma yaratıcı sorunlar içerisinde bulunması, yalnızca kişiliğine bağlı bu girişimin sonuç vermesini önlemişti¹²¹. 29 Ocak 1919'da ise Ahmet Rıza, Ayanı özel bir toplantıya çağırmış ve burada Saltanat Şurası'nın toplanması gereği görüşmüştü. Bu konuyu Vahdetin'e 2 Şubat tarihindeki ziyaretinde açmıştı

¹¹⁸ Akşin, a.g.e., s.126-128.

¹¹⁹ Tunaya, a.g.e., s.54,59-61,93,430-431. Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası için bkz: Aynı eser, s.91-104.

¹²⁰ **Sürgünden İntihara Dr. Reşid Bey'in Hatıraları**, Hızr. Ahmet Mehmetefendioğlu, Tükelmat AŞ, İzmir 1992, s.62.

¹²¹ Tunaya, a.g.e., s.432.

fakat bu girişimleri nedeniyle artık yavaş yavaş şimşekleri üzerine çekmeye başlamıştı¹²².

İlk toplantının deneyimi ve kendisine yapılan uyarıların etkisi ile Ahmet Rıza, kişisellikten çıkarılmış bir girişime yönelerek Vahdet-i Milliye/Milli Birlik Heyeti'ni kurmuştur. Heyet tüzel kişiliğe sahip olması istenmeyen bir kuruluştur. Zaten kendisini siyasal parti ya da dernek saymadığını kamuoyuna açıklamıştı. Heyet'in Nizamname-i Esasi'nde de açıkça görüldüğü üzere barış yapılı yapılmaz misyonu bitecekti. Kendisine örgütsel bir nitelik tanımadığı için, ülkede şubeler açma uğraşı olmayan Heyet'in, özel bir yayım organı da olmamış ve 1919 seçimine de bu nedenle katılmamıştı.

Ünlü Osmanlı bürokratlarının isimlerini içeren Vahdet-i Milliye Heyeti'nin kuruluşu, kamuoyunda saygı ve sevgi uyandırmıştır. Cemiyet, kuruluşundan kısa bir süre sonra, İstanbul'daki yabancı devletlerin sorumlularına (ABD dahil), bir muhtıra verdi. Ahmet Rıza imzasını taşıyan bu belgede, Wilson Prensipleri'nin Osmanlı ülkesine, adaletli ve insafli olarak uygulanması istenmiş, Araplar için geniş bir muhtariyet önerilmiştir. Ayrıca milletlerarası bir anket yapılması da talep edilmiştir.

Mr. Crane başkanlığındaki Amerikan heyeti tarafından "Amerikan mandasını isteyip istemediği" konusunda görüşü alınmak üzere çağırılan Heyet, mandaya taraftar olmadığını reisinin ağzından bildirmiştir. Ahmet Rıza, özellikle işgal kuvvetleri komutanı Fransız Generali Franchet d'Esperay ile ilişki kurmuş ve ona ziyarette bulunmuştur. Heyet, Ahmet Rıza'nın liderliğinde Birinci Saltanat Şurası'na da katılmıştır¹²³. Toplantı sırasında Ahmet Rıza, Saltanat Şurası'nın "daha büyük bir milli meclis şeklinde devamını" isteyenler arasında yer almıştı¹²⁴.

Ahmet Rıza, bu girişiminden de çok olumlu bir sonuç alamamıştı¹²⁵. Buna rağmen Vahdet-i Milliye Heyeti, altı ayı aşkın kısa ömrü boyunca,

¹²² Akşin, a.g.e., s.187-188,323.

¹²³ Tunaya, a.g.e., s.432-435. A. Rıza anılarında manda konusu üzerinde durmuştur (Cumhuriyet, No:9169 [18 Şubat 1950], s.2).

¹²⁴ Tunaya, a.g.e., s.443; Akşin, a.g.e., s.325. A. Rıza'nın Saltanat Şurası'ndaki konuşması için bkz: Ek-2.

¹²⁵ Ebüzziya, a.g.m., s.126. Vahdet-i Milliye Cemiyeti hakkında, A. Rıza'nın anılarında şu ifadeler rastlanmaktadır: "İttihad ve Terakki Cemiyeti sükut etmiş, İtilâf ve Hürriyet Cemiyeti zaten kuvvetsiz, teşkilâtsiz idi. Hükûmet âcizdi. Memlekette bir ittihad vücuda getirerek sulh konferansına yekvücut bir kütle halinde gitmek lâzımdı. Bu sebeblerle (Vahdeti Milliye) namile bir heyet tesis etmek istedim... Bunun için mevcut firkaları topladım, bir içtimaa davet ettim... İçtimaa Hürriyet ve İtilâf Fırkası icabet etmedi, evvelâ davetnamenin Âyan Başkâtibi

kendisinden söz ettiren ve fikrine başvuru alan aktif bir siyasal rol oynayabilmiştir. Ancak Heyet, Ayan Reisi'nin atılma sürecinde eylemsel gücünü bulmuş ve onunla eklenmiş durumundan kurtulamamıştır.

Onun bu girişimleri kısa sürede Damat Ferit'in hedefi haline gelmesi için yeterli olmuştu. Vahdet-i Milliye'nin İttihatçı cephede olmadığına ve tarafsız olduğuna inanmayan Damat Ferit tutumunu giderek katılaştırmış, sadrazamlık konusunda en ciddi rakibi saymasının da etkisiyle, sürekli olarak Ahmet Rıza'nın Ayan reisliğinden alınması için ısrar etmiştir. Bu sıralarda, Ahmet Rıza'nın bükülmez tutumu Saray'la arasını açmış, bunların kaçınılmaz sonucu olarak 1919 Nisanında Ayan reisliğinden alınmış, yerine Mustafa Asım Efendi tayin edilmiştir¹²⁶. Ama o buna da direnmekten geri kalmamış, ayan reisleri bir yıl atandıkları için yapılan işlemin kanuna aykırı olduğu üzerinde ısrarla durmuştur¹²⁷. Bu gerginlik içinde Şeyhülislâm Sabri Efendi ile Damat Ferit'in istekleri doğrultusunda tutuklanmış, iki saat tutuklu kalmış ve Harbiye Nazırı'nın kendisinden af dileyerek "*Bir yanlışlık olmuş, serbestsiniz*" sözleri ile tutukluluk hali kaldırılmıştır¹²⁸. Sonuç olarak, Sultan Vahdettin İttihat ve Terakki'nin harp içindeki siyasetine karşı olan Ahmet Rıza ile bir dönem yakın ilişki sürdürerek, onu kullanmıştı. İzzet Paşa hükümeti döneminde olduğu gibi

tarafından imza edilmesini, saniyen içtimaa Teceddüd Fırkası yani İttihad ve Terakki'nin yeni heyeti de davet edilmiş olmasını bahane gösterdi. Hulâsa Vahdeti Milliye'de İttihadçı aza var diye teşriki mesai etmekten içtinab etti. Bununla da kalmıyarak Vahdeti Milliye aleyhinde propaganda yaptı. (Vahdeti Milliye) ve Âyandan aldığım zevat pek mahdud ve pek temiz idiler. (Vahdeti Milliye)den maksad ne olduğunu ve bundan vatana gelecek faydayı düşünecek yerde kimlerden mürekkebe olduğu ve içlerinde üç, dört İttihadçı bulunduğunu nazarı itibara alarak Cemiyetin mahvına yürünüldü. Başta Sadrazam Damad Ferid Paşa ile Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi oldukları halde (Vahdeti Milliye)ye gizli bir İttihad Cemiyeti nazarı ile bakılarak husumet edildi. Çürüksulu Mahmud Paşa ile bir gün Sadrazam Ferid Paşayı Babiâlide ziyaret etmiştik. (Vahdeti Milliye)nin fevaidinden bahsettim. Hükûmete muin ve zahir olacağını anlattım. Paşanın aklı ve fikri İttihadçılar da olduğundan (Vahdeti Milliye)nin İttihadçı olduğunu söyledi. 'Otuz üç aza içinde dördü eski İttihaddandır. Siz de İttihadçı idiniz. Tekmil memleket İttihadçı olmuştu. Bundan ne çıkar, ne zarar gelir?' dedimse de kanmadı... İtilâf ve Hürriyet Fırkası teşebbüsünün aleyhinde bulunuyordu. Çünkü o fırkaya dahil olmamıştım. Haricde kuvvetli bir şahsın bulunması ve bazı şeyler yapması Hürriyet ve İtilâf'ın işine elvermedi. Saikal hırs ve hasedle benim kolumu kanadımı kırmak istiyorlardı. Vahdeti Milliye'nin memleketimizde sulhun takarrürüne kadar muvakkat bir zaman için teşekkül ettiğini bile nazarı itibara almıyorlardı. Benim Âyan Riyasetinden azlim ve bir takım İttihadçıların tevkif edilmeleri, beni de tevkif etmek istemeleri hükûmetin (Vahdeti Milliye) aleyhinde olduğu şayi olması, Vahdeti Milliye azasını korkuttu, içtimaa gelmemeğe başladılar. Nihayet cemiyet dağıldı...' (Cumhuriyet, No:9168 [17 Şubat 1950], s.2).

¹²⁶ L. Simavi, a.g.e., s.348-349; Türk geldi, a.g.e., s.199-201; Tunaya, a.g.e., s.431-435; Ayışığı, a.g.e., s.197,211.

¹²⁷ Akşin, a.g.e., s.204-205.

¹²⁸ Cumhuriyet, No:9170 (19 Şubat 1950), s.2.

Tevfik Paşa hükümeti döneminde de kendini ciddi bir sadrazam adayı olarak gören Ahmet Rıza ise sadarete geçebilmek için, padişahın bu oyunlarına alet olmuştu¹²⁹.

1.5. Ahmet Rıza ve Anadolu Hareketi

Mustafa Kemal, Sivas Kongresi öncesinde Ahmet Rıza'ya bir mektup göndermiş, bu mektubunda yalnız miting ve gösterilerle amaca ulaşamayacağını; bunların ulusun bağrından doğan ortak güce dayanırsa kurtarıcı nitelik kazanabileceğini; İstanbul'daki karşı akımların ulus yararına olmadığını; İstanbul'un Anadolu'ya bağlılığının zorunluluğunu ve kendilerine büyük bir özveri düştüğünü belirtmiştir¹³⁰. Ayrıca mektupta ulusal bir kongrenin gerekliliği de dile getirilmişti. Ne var ki, bir süre sonra Heyet-i Temsiliye, barış konferansına gönderilecek kişiler arasında Ahmet Rıza'nın bulunmasını onaylamamıştı. Nitekim Mustafa Kemal, Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya, Matbuat Cemiyeti Reisi (Ebuzziya) Velit Bey tarafından verilen bu haberin doğruluğunu sorarak, doğru ise bunun engellenmesini istemiş; aralarında Ahmet Rıza gibi isimlerin bulunduğu kişilerin nitelik ve ün bakımından gereksiz olduklarını ifade etmişti¹³¹.

Ahmet Rıza, Mustafa Kemal'in 22 Haziran 1919'da Havza'dan kendisine yazdığı mektup üzerine¹³², Avrupa'da çalışmaya karar vererek, 19 Eylül 1919'da yola çıkmış ve İtalya-İsviçre yoluyla Paris'e yerleşmiştir¹³³. Onun Avrupa'ya gidişi İstanbul'daki işbirlikçi kesim üzerinde rahatsızlık yaratmıştır. Sait Molla'nın Nutuk'ta yayınlanan mektuplarında da, Ahmet Rıza'nın İtalyan güdümü hakkındaki açıklaması ve *Temps (Tan)* gazetesine verdiği demeçten

¹²⁹ Ayışığı, a.g.e., s.189; Akşin, a.g.e., s.126,185-186. Süleyman Nazif Bey, 26 Teşrinievvel 1924'te A. Rıza'ya yazdığı mektubunda şöyle diyordu: "Vahideddin'e Mütarekenin ilk günlerinde her vatanperverin ümidi dört el ile sarılmıştı. Efendimizin yerinde kim heyeti âyan reisi olsaydı aynı suretle hareket ederdi. Bundan dolayı hak-ı devletlerinde hiç kimse zerre kadar bir suizan besleyemez, kırk senelik hayat-ı mücahede sizi âleme ve tarihe lekesiz ve pâk olarak tanıtmıştır. Vahideddin, hal ve mevkiini idrak edemiyerek kendi kendini gayyayı lânete yuvarladı. Şahsının da tac ve tahtının da müebbeden izmihlâline sebep gene bizzat Vahideddin'dir." (Cumhuriyet, No:9146 [26 Ocak 1950], s.2). Öte yandan A. İzzet Paşa, A. Rıza'nın bazı beklentiler içinde olduğunu savunmuştur (A. İzzet Paşa, a.g.e., s.54).

¹³⁰ Atatürk, *Söylev (Nutuk)*, C.1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981, s.25-26. Bu mektup ve çevirisi için bkz: Ek-3.

¹³¹ Tunaya, a.g.e., s.436.

¹³² Ebuzziya, a.g.m., s.126; Özden, a.g.m., s.123.

¹³³ Tunaya, a.g.e., s.437.

bahsedilmekteydi. “Ahmet Rıza gibi Klémanso (Clemenceau) ve Pişon’un (Pichon) ve çeşitli yüksek siyasa adamlarının en yakın ve eski dostu olmak mutluluğuna erişen kişilerin, Fransa’da önemli rol oynayacaklarından ve kamuoyunu tam anlamıyla kendilerinden yana çekeceklerinden kuşku etmeyin. Bu adamın İsviçre’ye geçmesi ile ilgili haberlere bakılırsa oradan bir yolunu bulup Fransa’ya geçmek amacıyla olduğu kanısına varılabilir” sözleriyle onun Fransa’ya geçmesinin tehlikeli olacağı üzerinde durulmuştu¹³⁴.

İtalya’da iken, milli hareketin amacını yalnız kendilerinin bildirebileceği, başka bir otoritenin tanınmadığı konusunda Heyet-i Temsiliye tarafından uyarılmış, fakat buna rağmen Paris’e gittiğinde, Heyet-i Temsiliye kendisiyle tekrar ilişki kurmuştu¹³⁵. Paris’e gittikten sonra oldukça yoğun faaliyet göstermiş ve 1920 Ocak başlarında Babiali’ye bir rapor göndermiştir. Bu günlerde basında yer alan haberlere göre, Venizelos Paris’te onunla görüşmek istemişti¹³⁶. İstanbul gazetelerinde Meclis-i Ayan üyeliğinden istifa ettiği yönünde bazı çelişkili yazılar çıkarken¹³⁷ o, çalışmalarını sürdürmüş, ilişki ağını genişleterek, Londra Konferansı’nın hazırlıklarında yer almış ve Roma toplantısına katılmıştı¹³⁸. Clemenceau’ya mektup yazmış, Fransa Başbakanı Leyg ile görüşmüş¹³⁹ ve Ankara Hükümeti’yle anlaşmak üzere Fransız temsilcisi Franklin Bouillon’un gönderilmesinde de etkili olmuştu¹⁴⁰. Kurtuluş Savaşı boyunca Paris merkezli girişimleriyle; yayımladığı broşür ve makalelerle, verdiği beyanat ve konferanslarla Anadolu Hareketi lehine bir kamuoyu yaratmak için çabalamıştı¹⁴¹.

Milli Mücadele lehine olan bütün bu faaliyetlerine rağmen Ahmet Rıza’nın Gazi Mustafa Kemal’in ekibine ya da ulusal bir devletin kuruluşuna çok yakın olduğunu söylemek güçtür. Anadolu’da gelişen harekete kayıtsız kalmamış olmakla birlikte, Müdafaa-i Hukuk hareketini kuru sözcüklerle

¹³⁴ Söylev (Nutuk), C.1, s.215,217.

¹³⁵ Tunaya, a.g.e., s.436.

¹³⁶ İleri, No:723 (12 Kanun-i Sani 1920), s.5.

¹³⁷ İleri, No:781 (10 Mart 1920), s.1.

¹³⁸ Roma toplantısı, 1921 yılında merkezi Cenevre’de olduğu belirtilen Osmanlı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından Avrupa’da bulunan Osmanlı ricalinin katılımıyla düzenlenmiştir. Katılanlar arasında Talat, Cavit, Çürüksulu Mahmut Paşa, Mahmut Muhtar Paşa, Cami Bey gibi isimler vardı. Toplantının amacı Sevres’de değişiklik yapmaktır (Tunaya, a.g.e., s.436-438, dipnot 39).

¹³⁹ Tunaya, a.g.e., s.438, dipnot 40.

¹⁴⁰ A. Rıza, a.g.e., s.15; Ebüzziya, a.g.m., s.126.

¹⁴¹ Ebüzziya, a.g.m., s.126; Özden, a.g.m., s.123. Paris’teki faaliyetleri için bkz: Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C.2: Son Meşrutiyet (1919-1920), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998, s.274-275, dipnot 10.

selamlamıştır. Zaten Ahmet Rıza ve arkadaşlarının, Damat Feritçi olmamalarına rağmen, tam bağımsızlık amacını benimsemiş oldukları da şüpheliydi. Hele Ermenistan sorununda taraflar arasındaki mesafe daha da fazla açılıyordu¹⁴². İki tarafın uzaklığı konusunda, Ahmet Rıza'nın çeşitli yerli ve yabancı gazetelere verdiği demeçler önemli bir kriter oluşturmaktadır. Çünkü Ahmet Rıza'nın Fransızca "*Mavoix s'éleve vers la France/Sesim Fransa'ya Doğru Yükseliyor*" başlıklı yazısında, Wilson Prensipleri Cemiyeti ile aynı doğrultuda bir yabancı eğitimciliği ve koruyuculuğu istenmişti. Şu farkla ki, Ahmet Rıza, bu rolün Amerika yerine "*Büyük Fransız Devriminin Fransası*" tarafından üstlenilmesini önermişti. Bu yazıda yer alan "... Böylece Fransa, Türkiye'deki eğitici rolüne devam edecektir. Fransa'nın Doğu'daki gerçek yüceliği, savaşta değil, hürriyetçi fikirleri eken barışçı rolünde olmuştur... İşin esası, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını tanımaktır" gibi sözler biraz çelişkili olsa da onun misyonunun kaynaklarına işaret etmekteydi. Fransız *Matin* gazetesine verdiği ve sonu sansüre maruz kalan demecinde ise "...Milletin çoğunluğu ile hükümetin Mustafa Kemal Paşa'nın hareket tarzını kabul ettiğini söylemek bile fazladır... (Mustafa Kemal ne istiyor şeklindeki gazetecinin sorusuna) Harici nokta-i nazardan ekseriyet teşkil ettiğimiz havalide, Türk hakimiyeti, dahili nokta-i nazardan da hissiyat-ı milliyeye mutabik bir hükümet. Buna el-yevm malikiz. Derhal intihap icrası ki buna da himmet ediliyor. Bu muavin programa İtilaf da-sansür kesintisi" demişti. Yine Fransız *L'Oeuvre* gazetesine açıklamalarda bulunmuş ve *Temps*'teki demecinde Mustafa Kemal'den bahsetmişti¹⁴³.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, 18 Kasım (Teşrinisani) 1923 tarihinde, tarihsel rolünü tamamlamış bir emekli olarak kendisine maaş tahsisi için Defterdarlığa başvuran¹⁴⁴ Ahmet Rıza, 1926'da yurda dönmüştür. Vaniköy'deki çiftliğine çekilerek hatıralarını ve İttihat ve Terakki'nin tarihini yazmaya başlamıştı. 26 Şubat 1930'da kaza ile düşüp kalça kemiğini kırmış;

¹⁴² A. Rıza'nın yurt dışında gerçekleştirdiği ilginç bir girişimi, Roma'daki Fransa Büyükelçisi Barrère'in raporu örneklemektedir. Ahmet Rıza, onunla yaptığı görüşmede ABD'nin Türk mandasını almayacağını, İngiltere'yi uygun görmediğini, Fransa'nın ise İngiltere'yi kışkırtmamak için mandater olmayacağını, bu durumda Fransız kültürüne sahip başka bir ülkenin, Belçika'nın mandayı üstlenmesinin doğru olduğunu söylemişti. Çizdiği sınırlarda şaşkıncıydı. İtalyanlar, Yunanlılar çekilecek, Çukurova, Edirne, İstanbul Türklerin olacak, Van, Erzurum, Muş, Bitlis havalisi Erivan Ermeni Cumhuriyeti'ne verilecekti! Bu belgeye göre, Ahmet Rıza bazen bambaşka bir havada olabiliyordu (Akşin, a.g.e., s.239, dipnot 669).

¹⁴³ Tunaya, a.g.e., s.435-436 dipnot 25,438 dipnot 41.

¹⁴⁴ Tunaya, a.g.e., s.438, dipnot 42.

aynı gün kaldırıldığı Şişli Etfal Hastanesi'nde ölmüştür. Cenazesi Kandilli Mezarlığı'na defnedilmiştir¹⁴⁵.

2. AHMET RIZA'NIN KİŞİLİĞİ

“Hiçbir yumruk altında ezilmeyen adam” olarak nitelenen¹⁴⁶ Ahmet Rıza, karşısındakinde saygı uyandıran ve etki altında bırakan bir şahsiyete, kuvvetli bir kültüre, felsefi görüşe ve ileri derecede medeni cesarete sahipti¹⁴⁷. Bunların yanı sıra, Hüseyin Cahit'in ifadesi ile “*Meşrutiyet'in ferdasında bu memlekette en çok prestij sahibi bir şahsiyet*” olan Ahmet Rıza, pratik yaratılışlı biri idi ve “*yekpare*” bir şahsiyetti; yani ya dosttu ya düşmandı; ya iyi adamdı ya da fena adamdı. Faydalı olmayan şey zararlı idi ve onun için ikisinin ortası düşünceler, ince farklar hiçbir zaman olmamıştı¹⁴⁸. İlkeleri konusunda son derece katı davranan, eğilip bükülmeyen, çetin bir kişilikti¹⁴⁹. Bu karakterinin sonucu olarak, doğru bildiği şeyleri hiçbir ön hazırlığa gerek görmeden ileri süren,

¹⁴⁵ Ebüzziya, a.g.m., s.126. Bu dönemde mücadelesini ve hayatını sorgulama olanağı bulmuştur. Bursa'da karşılaştığı İbrahim Temo'ya “*Eh İbrahim Temo Bey arkadaş, biz bunun için mi çalıştık, vücut yıpratık, bu neticeyi mi bekliyorduk?*” şeklinde yakınması yaptığı öz eleştirinin sonuçlarından pek memnun olmadığını göstermektedir. A. Rıza'nın bu sözlerine İbrahim Temo “*Azizim elbette bunu beklemezdik, lakin hürriyetin ilanından sonra arkadaşlarımızın tuttukları zikzaklı yol ve uzağı görememelerinden başka ne beklenirdi. Sabır edelim, çalışalım, ümidi kesmeyelim*” karşılığını vermişti (Dr. İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hıdemat-ı Vataniye ve İnkulâb-ı Milliye Dair Hatıratım*, Yayınlayan: Bülent Demirtaş, [İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları], İstanbul 1987, s.254'ten aktaran Korlaelçi, “Ahmed Rıza [1859-1930]”, s.58; “Pozitivizmin Türkiye'ye Girişinde İki Öncü”, s.54). Ancak kendisi pek öyle düşünmese de A. Rıza Türkiye'nin yakın geçmişini oldukça fazla etkilemiştir. Şapka konusunda verilecek çok basit bir örnek bile onun etkisini ve ulaşılan noktayı göstermek açısından yeterli olacaktır. Nitekim muhaliflerinden Şerafeddin Mağmumi, Kanun-ı Esasi'nin yirminci yılı şerefine düzenlenen bir ziyafet hakkında şunları aktarıyordu: “...Şapka indinde haşâ, pek mukaddes, pek mübârekdir. Şefkati Bey'in cenazesinde umum Türkler gibi kendisinin de fes giymesini ısrar eden refiklerinden biri nail-i emel olamayınca, 'İstanbul'a giderseniz ne yapacaksınız diye sual etmiş' ve Rıza Bey'den, 'Sirkeci garından silindir şabka ile serbestce inilüb gezilecek bir hal olmayınca dönmem' cevabını almışdır. Kezalik yevm-i mahsus münasebetiyle ekabir-i ecanibe cemiyet tarafından keşide olunan ziyafet-i resmîyede kırka karîb vatandaşlar fesle isbat-ı vücud ettikleri halde hasımlar her dürlük ricalara karşı yüksek şabkasıyla arz-ı endam etmiş ve âlemi kendine güldürüp, mashara ve kepâze olmuşdur. Elhasıl sersem Ahmed Rıza'nun fes giyersem (dindar) olacağım diye ödü kopuyor. Fesin yüzünü bile görmek istemiyor...” Hanioglu, a.g.e., s.227-228.

¹⁴⁶ Tunaya, a.g.e., s.437.

¹⁴⁷ Ebüzziya, a.g.m., s.126.

¹⁴⁸ Yalçın, a.g.e., s.62-63.

¹⁴⁹ Ramsaur, a.g.e., s.39,41; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.48.

söylemekten hiç çekinmeyen biriydi ve çevresinde fazla doğrucu olmakla tanınmıştı¹⁵⁰.

Son derece soğukkanlı biri olan Ahmet Rıza'nın¹⁵¹ inatçı, sert ve uzlaşmaz kişiliği, onu cemiyetin kuruluşundan 1908'e dek Abdülhamit'e karşı mücadeleyi aralıksız devam ettirebilmiş nadir Jön Türk liderlerinden biri yapmıştı¹⁵². Çağdaşı olarak kabul edilebilecek, üstelik genellikle Prens Sabahattin'in çizgisini benimsemiş olan Kuran da "*İtiraf edilmelidir ki, Ahmed Rıza Bey'in eleştirilmesi gereken birçok hali olmakla beraber, Sultan Abdülhamid'e karşı gösterdiği inat ve sabrı, hürriyete susayan gençliğe daima bir ümit ve ışık kaynağı olmuştur*" demektedir¹⁵³. Tahsin Paşa ise kendisini vatanperver bir kişi olarak değerlendirmiştir. Anılarında Ermeni sorununda takındığı bir tavır nedeniyle Abdülhamit'in de kendisini takdir ettiğini yazmıştır¹⁵⁴.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ahmet Rıza'nın ölümü münasebetiyle siyasi hayatını anlattığı yazısında şöyle demektedir: "*Ahmed Rıza'nın hayatı, daimi bir tevazu ve feragat içinde geçmiştir. Yazılarında tantanalı cümleler yapmaktan çekindiği kadar, yaşayışında da şatafatlı jestler yapmaktan müstağni idi. Bu memleket belki ondan daha büyük vatan ve hürriyet müşidleri gördü. Ondan daha çok yüksek ve kudretli inkılâbçılar yetişti, lâkin, en Avrupai mânasile, medenî cesaretin, medenî âhlakın bu diyarda yegâne timsali idi.*" Eski Mabeyin Başkatibi Halit Ziya'ya (Uşaklıgil) göre "*Onda herkese karşı eğitici, bir açıklayıcı, hiç olmazsa bir öğütçü olma huyu vardı.*"¹⁵⁵

¹⁵⁰ *Cumhuriyet*, No:9146 (26 Ocak 1950), s.2.

¹⁵¹ Mardin, a.g.e., s.178,181.

¹⁵² Özden, a.g.m., s.123.

¹⁵³ Kuran, a.g.e., s.80.

¹⁵⁴ *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid*, s.276.

¹⁵⁵ *Cumhuriyet*, No:9146 (26 Ocak 1950), s.2. Genellikle A. Rıza hakkında benzer görüşlerle karşılaşılmaktadır. H. C. Yalçın da adeta bunları tekrar etmiştir (bkz: *Tanıdıklarım*, s.61-63). Ayrıca A. Rıza'nın anılarından yararlanılarak onun kişiliği hakkında bazı ipuçlarına ulaşılmaktadır. Ancak bunların tam tersi, eleştirel bir yaklaşım Kuran'da karşımıza çıkmaktadır. Kuran kitabında, Ahmet Rıza'nın, azınlık temsilcileriyle olan dostluklarını ima ederek Prens Sabahattin'i işbirlikçi olmakla suçladığını yazmış; buna karşın Sabahattin'in İstanbul'a döndükten sonra dayısına hiç değer vermezken, A. Rıza'nın Avrupa'dayken "*Kızıl Sultan*" tabiriyle andığı Abdülhamit'e, kız kardeşi Selma Hanım'a hediye edilen bir gerdanlık nedeniyle teşekkür etmek zorunda kaldığını belirtmiştir (Kuran, a.g.e., s.326-327). Gerçekten de, *Meşveret*'te 1895'te çıkan bir yazısında "...nefsinden başka bir şey düşünmiyen ve kendi rahat ve saadeti için saltanatın şan ve namusunu, milletin hukukunu her şeyi feda eden bir adam, padişah demiye utarıyorum" derken (Karal, a.g.e., s.524), La Haye'de padişahı katil olarak tanımlamıştı (Hanioglu, a.g.e., s.316). Öte yandan Aysel Osmanoglu da

Bütün bunların yanında, bazı çevrelerce dini görüşleri nedeniyle sürekli olarak tepkiyle karşılanmıştı¹⁵⁶. Fikirleri “aşırı pozitivist” ve “beynelmilelci” bulunduğu için cemiyetin mahalli örgütlerinden de çokça eleştiri almış ve Jön Türkler arasında hep biraz muhalif ve sivri bir kişilik olarak görülmüştür¹⁵⁷. Nitekim Mizancı Murad onu “...düz, havsala-i maneviyyesi mahdud, memleket itibariyle hissiyat-ı vataniyyeden muarra, namuslu adam sayılmaya pek talip, son derece hodbin bir adamdır”¹⁵⁸ sözleriyle tanımlarken, Lütfi Simavi iki yüzlülükle suçlamış, gerçek kişiliğinin sonradan ortaya çıktığını ileri sürmüştür¹⁵⁹. Genellikle Jön Türklere yöneltilen, dışardan güdümlü oldukları ya da Yahudi mason entrikasının bir parçası oldukları gibi yaygın kötüleme çabalarından o da nasibini almış ve “yarı Çerkes yarı Macar, Comte okulundan bir pozitivist” olduğu hakkında propagandalar yapılmıştır¹⁶⁰.

büyükkannelerinin Maçka'daki konağını, Abdülhamit'in Meclis-i Mebusan reisi A. Rıza'ya tahsis, bütün mobilya ve eşyalarını da ona bahşettiğini yazmaktadır (Ayşe Osmanoglu, **Babam Sultan Abdülhamid [Hatıralarım]**, Selçuk Yayınları, Ankara 1994, s.17). Maçka'daki Valide Sultan Sarayı, A. Rıza'nın girişimleri sonucunda Meclis-i Mebusan reislerinin ikametine tahsis edilmişti. Ancak A. Rıza, buradan ayrıldıktan sonra, sarayın eşyaları hakkında bazı suçlamalara muhatap olmuştu (**Cumhuriyet**, No:9162 [11 Şubat 1950], s.2). Bu ve benzer iddialara karşılık, A. Rıza anılarında “Sırbistan ve Bulgaristan Kralları İstanbul'a geldikleri zaman büyüklere nişan verdikleri sırada, benim nişan kabul etmediğim söylendi. Nişan yerine biri gümüş çerçeve içinde resmini, diğeri bir altın tabaka verdiler” demektedir (**Cumhuriyet**, No:9151 [31 Ocak 1950], s.2). Yine anılarında “Sultan Abdülhamid bana bir hediye vermek istiyordu. Yıldız civarında Fehimin konağını ihsan buyurmuştu, kabul etmedim. At, araba, göndermişti. Onları da rica ettim, geri aldılar... Padişahu gücendirmek iyi olmayacağından bir şey almak lâzım geldiğini düşündüm. Hatırıma Kandillide Âdile Sultanın harab kalmış sarayı geldi. Oraya Bebekteki Koleje muadil mükemmel bir kız mektebi yapılırsa vatana büyük bir hizmet edilmiş olacağını düşündüm... Vaniköyünde Âdile Sultan sarayı kırk seneden beri harab duruyordu. Sultanın vefatından beri iskân edilmemişti. Ben orayı mekteb için aldıktan sonra herkesin gözüne batmağa başladı” sözleriyle adeta kendisine yöneltilen eleştirilere cevap vermiştir (**Cumhuriyet**, No:9152 [1 Şubat 1950], s.2).

¹⁵⁶ Ebüzziya, a.g.m., s.126; Mardin, a.g.e., s.181.

¹⁵⁷ Ramsaur, a.g.e., s.68; Mardin, a.g.e., s.106; Özden, a.g.m., s.123.

¹⁵⁸ **Mizancı Murad Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları**, s.367. A. Rıza'nın muhaliflerinden Şerafeddin Mağmumi de onun hakkında benzer ifadeler kullanmıştır (Hanioglu, a.g.e., s.226-227).

¹⁵⁹ L. Simavi, a.g.e., s.84,193,303,315-316.

¹⁶⁰ Lewis, a.g.e., s.211, dipnot 4. A. Rıza ve Masonlar hakkında bkz: Hanioglu, a.g.e., s.84-90,145-150.

3. AHMET RIZA'NIN ESERLERİ

1. Ahmet Rıza'nın, *Islâhat, Osmanlı, Meşveret* (1895-1898/1-20 sayı) ve *Şûrâ-yi Ümmet* (1902-1908) gazetelerinde Türkçe; *La Revue Occidentale* (1896-1908) ve *Mechvéret* (1895-1908/1-202 sayı) dergilerinde Fransızca; *Positivist Review* (1900-1908) dergisinde de İngilizce makaleleri yayımlanmıştır.

2. Sultan Abdülhamit'e gönderilen layihalar. Bunlardan basılanlar: Vatanın Haline ve Maârif-i Umûmiyyenin Islâhına Dair Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretleri'ne Takdim Kılınan Altı Lâyihadan Birinci Lâyiha (Londra 1312); Vatanın Hâline ve Maârif-i Umûmiyyenin Islâhına Dair Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretleri'ne Takdim Kılınan Lâyihalar Hakkında Makâm-ı Sadârete Gönderilen Mektub (Cenevre 1313, 1314)¹⁶¹.

3. Vazife ve Mes'ûliyet, Birinci Cüz: Mukaddime, Padişah, Şehzadeler, Mısır 1320; Vazife ve Mes'ûliyet, İkinci Cüz: Asker, Mısır 1322; Vazife ve Mes'ûliyet, Üçüncü Cüz: Kadın, Paris¹⁶².

3.1. Fransızca Eserleri

1. Tolérance Musulmane (Paris 1907)¹⁶³.
2. La Crise de'Orient (Paris 1907).
3. Echos de Turquie (Paris 1920)¹⁶⁴.

¹⁶¹ A. Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.8; Ebüzziya, a.g.m., s.126.

¹⁶² A. Rıza, eserin ana fikrini "*Vazife ve mesuliyet her mülkde adaletin, hüsn-i ahlakın esası; insanlar beyninde revabit ve münasebetin nazımıdır... Padişahlar, şehzadeler, kadınlar, rical-i ilmiye ve askeriye hasılı büyük küçük her ferd cemiyete karşı meslek ve iktidarı dahilinde birer vazife ile muvazzafdır*" cümleleri ile ortaya koymuştur (Ahmet Rıza, *Vazife ve Mes'ûliyet, Birinci Cüz: Mukaddime, Padişah, Şehzadeler*, Mısır 1320, s.10). Bu eser iki kez basılmıştır (Ebüzziya, a.g.m., s.126). Ayrıca A. Rıza, *Rehnüma-yı Sayyad/Avcının Klavuzu* (İstanbul 1339) adlı ilk avcılıkla ilgili kitabın da yazarıdır (Korlaelçi, "Ahmed Rıza [1859-1930]", s.50; "Pozitivizmin Türkiye'ye Girişinde İki Öncü", s.46; Murat Bardakçı, "Siyasetçi acemi avcı avda oğlunu avladı", *Hürriyet*, 28.11.2001, <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2001/11/28/56267.asp>).

¹⁶³ A. Rıza bu eserinde 17. ve 18. yüzyıl Batı düşünürlerinden Locke, Voltaire, Helvetius, d'Holbach'dan; ayrıca pozitivist düşünürler içinde yer alan P. Lafitte, E. Renan ve H. Spencer'den bahsetmiştir. Ancak bunlar arasında pek yeri olmayan "*obscurantiste*"lerden J. de Maistre'i de değerlendirmiştir. A. Rıza, İslam toleransını açıklamak için kendi zamanında yazılmış Fransızca Türkiye tarihlerine ve İslamlıkla ilgili bazı önemli eserlere de başvurduğu için bu küçük kitap layihadan fazla değer taşımaktadır (Ülken, a.g.e., s.132).

4. La Faillite morale de la politique Occidentale en Orient (Paris 1922)¹⁶⁵.

3.2. Anıları

Anıları, 1950'de Haluk Y. Şehsuvaroğlu tarafından "*İlk Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları*" adıyla *Cumhuriyet*'te yayınlanmıştır¹⁶⁶. Bunlar 26 Ocak 1950'den 19 Şubat 1950 tarihine kadar yirmi beş bölüm halinde derlenmiş ve her gün genellikle gazetenin ikinci sayfasında basılmıştır.

26 Ocak tarihli ilk bölümle birlikte, Ahmet Rıza hakkında Şehsuvaroğlu'nun kaleme aldığı bir tanıtım yazısına yer verilmiştir. Ahmet Rıza'nın hayatının kısaca anlatıldığı bu bölümde, anıların aslının dağınık notlardan, konulardan ve ona yazılan mektuplarla, Jön Türklere ait belgelerden oluştuğu belirtilmiştir. Şehsuvaroğlu'nun ifadesine göre, anılar aslına sadık

¹⁶⁴ A. Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, s.8; Ebüzziya, a.g.m., s.126. "*Türkiye'den Yankılar*" adlı bu kitapta mektup, bildiri ve makalelerini toplamıştır (Tunaya, a.g.e., s.438).

¹⁶⁵ A. Rıza, a.g.e., s.8; Ebüzziya, a.g.m., s.126. Ahmet Rıza, bu eserini yazmaktaki amacını şu sözlerle ifade etmişti: "*Elimden geldiği kadar Batı insanlarına memleketimi tanıtmaya ve onlara, vatandaşların da bazı hatalı ve yanlış hareketlerde bulunmuşlarsa, bunun mesuliyetinin ağırlığını tek başlarına çekmemeleri icap ettiğini anlatmaya çalışmaktır. Bu itibarla, Avrupa'nın bencil siyasetinin halklarımızı yollarından nasıl sapırdığını, onların hakiki durumlarını kasden nasıl tahrif edip aksettirerek dünyayı nasıl aldattıklarını, ihtilaf ve kinleri körükleyecek nasıl meş'um bir tesir icra ettiklerini, Türklerin inhası için nasıl planlar tertipleediklerini ve bu imha ile de Doğu'da dürüstlüğün ve adaletin en kuvvetli temsilcilerinden olduğu kabul edilen bu milletin, yok edilmesi yoluna nasıl gidildiğini anlatmaya çalışacağım.*" (A. Rıza, a.g.e., s.29). Batı dünyasının asırlar boyunca Hıristiyanlık taassubuyla Türklere ve Müslümanlara karşı beslediği kin, nefret ve düşmanlık kadar yapmaktan çekinmediği korkunç zulüm ve haksızlıkları da doğrudan doğruya Avrupalı yazarlara dayanarak ortaya koyan bu eser, aslında Batı kamuoyunu uyarmak amacıyla kaleme alınmış ve bunda da bir ölçüde başarılı olmuştur. Hıristiyan Avrupa'nın İslam dünyasına bakış açısını anlatması bakımından önemli görülerek daha yayımlandığı yıl (1922) Tunuslu tanınmış gazeteci ve fikir adamlarından Sadık ez-Zemerli ve Mehmed Burgiba tarafından "*İflâsü'l edebî li's-siyaseti'l-garbiyye bi'l-meşrik*" adıyla Tunus'ta Arapça'ya çevrilmiştir. Gördüğü ilgi dolayısıyla daha sonra da başkaları tarafından tekrar tercüme edildiği gibi, bu ilk tercüme "*el-Haybetü'l-edebiyye li's-siyaseti'l-garbiyye fi's-şark*" adıyla ikinci defa 1977'de yine Tunus'ta yayınlanmıştır. Eser, "*Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası*" adıyla Türkçe'ye de çevrilmiştir (Ebüzziya, a.g.m., s.126-127).

¹⁶⁶ Ahmet Rıza Bey'in anılarının kitap halinde iki kez baskısı yapılmıştır. Bunlar: 1-Meclisi Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları, (Bülent Demirbaş) Temmuz 1988, Arba Yayınları: 22, Tarih/Anı Dizisi Yayınları. 2-Ahmet Rıza Bey, Anılar, (Hazırlayan: Haluk Y. Şehsuvaroğlu), Haziran 2001, Cumhuriyet Gazetesi, Aydınlanma Dizisi: 208, Yeni Gün Haber Ajansı Basın Yayın ve Yayıncılık A.Ş. Ahmet Rıza Bey'in anıları, bu son baskısında, bütünüyle sadeleştirilerek günümüz Türkçesi ile yayınlanmıştır.

kalınarak sıralanmış, sadece hatıraların daha iyi anlaşılabilmesi için bazı bölümlerde bir takım açıklamalarda bulunulmuştur.

Ahmet Rıza Bey anılarında hem hayatının farklı dönemlerini anlatmış hem de çeşitli düşüncelerine yer vermiştir. Ayrıca Osmanlı'nın son döneminde yaşanan başlıca gelişmeler ve devrin bazı şahsiyetleri yine onun bakış açısı çerçevesinde değerlendirilmiştir¹⁶⁷.

4. AHMET RIZA'NIN DÜŞÜNCE DÜNYASI

Ahmet Rıza çeşitli eserlerinde Montesquieu, Locke, Voltaire, Helvetius, d'Holbach, Gustave Le Bone, Ernest Renan, Herbert Spencer gibi 17. ve 18. yüzyıl Batı düşünürlerinden etkilendiğini belirtmiştir. Ancak onun

¹⁶⁷ Anılarında ön plana çıkan konular şu şekilde sıralanabilir: Ahmet Rıza Bey'in Bursa Maarif Müdürlüğü'nde görev alması; Paris'e gidişi ve gidiş şartları; Pozitivistlerle ilişkileri; *Meşveret* gazetesi aracılığı ile düşüncelerini ortaya koyması; *Meşveret*'i yayınlamak için aldığı yardımlar; II. Abdülhamit'in politik girişimleri sonucu *Meşveret*'in kapatılması ve yerine *Şura-yı Ümmet*'in yayınlanması; II. Abdülhamit'in rüşvet tekliflerini reddetmesi ve para aldığı imalarına karşı kendisini savunması; Abdülhamit'in farklı baskıları ve bu baskıların işten atılmasını sağlamaktan, La Haye'de padişahın adamlarının kendisini düelloya davet etmelerine kadar uzanması; İkinci Meşrutiyet'in ardından Meclis-i Mebusan Reisi olarak Ahmet Rıza Bey ile Abdülhamit'in ilişkileri.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin isim meselesi, cemiyet içerisindeki yeri ve faaliyetleri; İttihat ve Terakki'nin kurucuları, cemiyetin hataları ve eksiklikleri; İkinci Meşrutiyet'in ilanı, 31 Mart Olayı, bu olay ardından yaşanan gelişmeler ve İttihat ve Terakki; Cemiyetin merkez kurulundan istifa etmesi ve cemiyetten atılması yönündeki çabalar; Ermeni komiteleri ile temasları ve İttihat ve Terakki'nin Ermeni Meselesi'ne yaklaşımı.

İkinci Meşrutiyet döneminde faaliyetleri, özellikle eğitim-öğretim alanına ilgisi, bu alandaki çabaları ve karşılaştığı tepkiler; Osmanlı'da kadının durumu hakkındaki görüşleri; ordu ile siyasetin ayrılması konusundaki düşünceleri ve çabaları.

Abdülhamit, Vahdettin ve Veliâhd Yusuf İzzettin gibi hanedan üyeleri hakkındaki görüşleri; Enver, Talat, Ahmet Saib, Bahaeddin Şakir ve Nazım Bey gibi İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerine yönelik çeşitli değerlendirmeleri; Meclis-i Mebusan hakkında bazı bilgiler ve çeşitli anıları; Meclis Başkanlığı tahsisatı hakkında eleştirilmesi ve bu konuda kendisini savunması.

Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan bazı gelişmeler ve Çanakkale Savaşı sırasında İstanbul'un boşaltılması konusunda çeşitli tartışmalar; Birinci Dünya Savaşı sonunda yaşananlar; Milli Mücadele'nin gelişimi; Vahdet-i Milliye gibi bazı teşkilatlar hakkında bilgiler; Milli Mücadele içinde İttihatçıların faaliyetleri ve yerleri.

düşüncelerinin teorik çerçevesini oluşturan ve bunlar arasındaki tutarlılığı, neden sonuç ilişkisini sağlayan esas düşünce pozitivism olmuştur¹⁶⁸.

Fransız İhtilali'nde büyük gelişme gösteren akılcılık akımına karşı, ihtilalin çalkantıları içinde mistik, dinci, duygucu tepkiler doğmuştu. Pozitivism ise metafiziği reddederek yeniden bilimin üstünlüğünü ilan ediyor ve daha ileri giderek, bilimin toplum olaylarını da açıklayacağını ileri sürüyordu. Fakat toplum olaylarını açıklarken, pozitivism tutucu bir renk alıyor, toplumsal ilerlemenin düzen içinde, toplum-bilimin uygulanmasıyla ve ihtilale gerek kalmadan "*intizam ve terakki*" düsturu altında mümkün olduğunu savunuyordu. Bu yönleriyle pozitivism Ahmet Rıza'nın düşüncelerinin temel çizgilerini belirlemişti.

Öncelikle pozitivism Hıristiyanlıkla yani dinle ilgisi yoktu. Ahmet Rıza'nın da kişisel olarak dinle bir bağı bulunmuyordu. Ancak İslamiyet'in Osmanlı toplumunda önemli bir dayanışma unsuru olduğunun da farkındaydı¹⁶⁹. İslam'ı toplumsal gelişme için ahlaki temeli sağlayacak, birleştirici bir güç olarak değerlendiren Ahmet Rıza, Auguste Comte'un "*Düzen ve İlerleme*" ilkesine bağlı olarak toplumsal ilerlemenin sağlanabilmesi için din, aile ve işbölümü gibi düzeni oluşturan unsurların uyarlı hale getirilmesi gerektiğine inanmıştı. Devlet yönetiminde dine biçtiği rolü Sultan Abdülhamit'e gönderdiği layihalardan birinde şöyle özetlemişti: "*Dinden maksat tebayi-i beşeriyeyi İslah ve tanzim etmek ve umumi bir nokta-i ittihadta toplamaktır... Dinin hüküm ferma olmadığı memleketlerde bile ahali Sosyalizm, Anarşizm gibi ta'birlerle ittihadta bir vasıta arıyor: sürüden ayrılanı kurt kapıyor.*" Bu sözlerinden de anlaşılacağı gibi uhrevi özünden boşaltılmış bir din kavramının onun toplumsal tahayyülünde işlevsel bir rolü vardı¹⁷⁰. Sonuçta o, bu çelişkiyi "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Brezilya'da olduğu gibi pozitivism bir din halini aldığı zaman, İslam tamamen bir tarafa bırakılabilir*" yaklaşımıyla aşmıştı. Onun dünyasında pozitivist düşünce dinin yerini tamamen alıncaya kadar dinden

¹⁶⁸ Özden, a.g.m., s.120. Ahmet Rıza'nın düşünceleri (pozitivism, din, ahlak ve barış) hakkında kısa bir değerlendirme için bkz: Korlaelçi, "Ahmed Rıza (1859-1930)", s.51-58; "Pozitivismin Türkiye'ye Girişinde İki Öncü", s.48-54.

¹⁶⁹ Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)", s.356-357; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.43. Hanioğlu, a.g.e., s.605,608.

¹⁷⁰ Özden, a.g.m., s.122. Hilafet hakkındaki "*Hilâfet, Âl-i Osman'ın mutlak ve meşru hakkıdır, asla elinden alınmaz, terkedilemez*", bırakılması demek, "*Türkiye'yi kendi elimizle büyük devletlikten küçük devletliğe indirmek demek olur*" şeklindeki tezi (Ebüzziya, a.g.m., s.126) hem dini pozitivism için araç görmesiyle hem de siyasal açıdan ele alınabilir.

vazgeçmek söz konusu değildi¹⁷¹. Bu yaklaşımının doğrultusunda, Avrupalıların İslamiyet'e yönelik eleştirilerini çürütmeye uğraşmış¹⁷² ve Paris'te pozitivist grubun yayımladığı *La Revue Occidentale*'de İslamiyet'i tanıtıcı ve yüceliğini belirtici makaleler yazmıştır¹⁷³.

Osmanlı Devleti nesnel, akılcı esaslara göre değil; resmen ve fiilen padişahların lütfu ve keyfiyle yönetiliyordu. Ahmet Rıza ve onun gibi akılcı, bilimi temel alanlar için bu rahatsız edici ve pozitivist özendiren bir etkendi. Ama diğer yandan büyük bir sarsıntı geçirdiği takdirde, devletin dağılıp

¹⁷¹ Hanioglu, a.g.e., s.619-622; Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", s.218. A. Rıza'ya göre, İslam'dan materyalizme, hatta pozitivistliğe geçiş, Hıristiyanlıktan geçişten daha kolaydı (Erik Jan Zürcher, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C.2:Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.47).

¹⁷² Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)", s.357. Jön Türk zihniyetinin "*din*" kurumu ile ilgili karşılaştığı en önemli sorun İslamiyet'in oynadığı rollerin yerine "*bilim*"in yerleştirilmesi idi. Özellikle toplumu birlik içinde tutan dinin birleştiricilik fonksiyonu gerçekten çok önemli idi. Ne var ki, gelişmeler bunu tam anlamıyla kullanılamaz hale getirmişti. Bu durum karşısında, A. Rıza'ya göre, İslamiyet'in birleştiricilik fonksiyonunu pozitivist düşünce yerine getirebilirdi. Ancak, pozitivist düşünce tam anlamıyla yerleşinceye kadar İslam dininden vazgeçmek mümkün değildi. O halde, İslam'ın toplumsal içeriğinden yararlanarak bir "*yeni ethic*" yaratmak gerekmektedir. Bunun için Jön Türkler, kendi düşüncelerine İslami elbiseler giydirerek, İslami bir üslup kullanarak bu düşünceleri halka mal etmek, ulema vasıtasıyla bu hareketi meşrulaştırmak, hatta bunun da ötesinde dini, toplumsal içeriği dışında, kullanılması anlamsız olan bir kurum haline getirmek için gayret sarf ettiler. Jön Türklerin bilinçli olarak, İslam dinini bir toplumsal ilerleme aracı olarak görmelerinin nedeni, "*dinsizlik*" damgasını yemeden ideallerini gerçekleştirmek idi (Celal Pekdoğan, "Modernleşmeye Giden Yolda Bazı Fikirler", *Türkler*, C.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.610).

¹⁷³ Ebüzziya, a.g.m., s.124. Ebüzziya, A. Rıza'nın bazı çevrelerce dinsizlikle itham edildiğini, bunun, şeriat hükümlerinin geçerli olduğu bir devirde dini, bir devlet nizamı değil, tamamen şahsi bir inanç olarak kabul etmesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Makaledeki "*Ahmet Rıza, Fransa'da yayımlamaya başladığı ilk makalelerinden itibaren hemen bütün eserlerinde İslam dininin dinlerin en mükemmel, en makulü ve insani olanı, sosyal hakları tanıyan ve sosyal değeri bulunan tek din olduğu gibi, 'cennet anaların ayakları altındadır' diyecek kadar kadını yücelten ve insan sayan yegane din olduğunu ısrarla belirtmiştir. Asırlar boyunca, Türk ve Osmanlı imparatorluklarının İslam dininin esaslarından olarak benimsedikleri ahlak, adalet ve müsamahayı, siyasetlerinin temeli kabul ettiklerini ve uygulamada bunlardan asla şaşmadıklarını, her fırsatta tarihi örnekleriyle açıklamıştır*" şeklindeki yaklaşım dikkat çekicidir (s.126). Bu ifadeler, aslında pozitivist ve laik olarak tanınan biri (Fendoğlu, a.g.m., s.742; Zürcher, a.g.m., s.46) için biraz çelişkili sonuçlar doğuracak niteliktedir. Yazarın A. Rıza'nın düşünceleri hakkında biraz iddialı değerlendirmeler yaptığı da ileri sürülebilir. Çünkü A. Rıza, cahil imam ve softaları bilgisizlik taraftarlığını (obscurantism) beslemekle suçlarken, ateşli bir şekilde ulema karşıtı olduğunu göstermiş; buna karşılık bilim ve materyalizmle tamamen uyumlu gerçek bir İslam'ın varlığına da inanır gibi görünmüştür (Zürcher, a.g.m., s.47).

gideceği ve herkesin bu yıkıntının altında kalacağı ortadaydı. Bu noktada pozitivistimin ihtilalciliği reddetmesi, bilimsel bir evrimi öngörmesi hem bu ikilemi ortadan kaldırıyor hem de Ahmet Rıza'nın düşünceleriyle uyuyordu.

Pozitivizme göre topluma yön vermesi gerekenler uzmanlar, yani seçkinlerdi. Bu, Ahmet Rıza'nın sınıfsal konumuna ve konumunun şekillendirdiği "tepeden inmeci" tavırlarına denk düşüyordu¹⁷⁴. Onun bu yönü "halk"a fazla güven duymamasından kaynaklanıyordu¹⁷⁵. Güven duymuyordu çünkü "ahali yıkılmasını bilir, yapmasını bilmez"¹⁷⁶. "Dünyada her şey bir kanun-i tabii dahilinde tebeddül ve terakki ettiği"¹⁷⁷ "Cemiyet[in de] kavanin-i tabiiyeye tabi' bir vücud-ı mürekkep"¹⁷⁸ olduğuna inanan Ahmet Rıza, cemiyet yönetiminin objektif tabiat kanunlarını/kavanin-i tabiiyeyi bilen bir bürokratik elitin değişmez hakkı olduğunu düşünüyordu. Elit teorisini 1906 yılında yazdığı "Vazife ve Mes'uliyet, İkinci Cüz: Asker" adlı eserinde iyice geliştirmişti. "Hukuk ve kavanin erbabı askerin politika ile uğraşmasına cevaz vermiyorlar. Bu kaide ancak hukuk ve kavanine riayet edilen memleketlerde makbul olabilir. O yerlerde umur-ı siyasiyeye nezaret vazifesi milletin ayan ve mebusanına havale edilmiştir. Müdafaa-i vatan hakkında gazetelere serbest makaleler yazılmakta ve bu vasıta ile de millete az çok malumat verilmektedir. Biz de bunların hiç biri yoktur. Askerin nasibi bir takım cahil, hırsız heriflerin elinde kalmıştır. Yılan oynatan falcı bir şeyhin umur-ı mühimme-i devlete karıştığı bir yerde namuslu ve hamiyetli zabitanın malumat ve iktidarından vatani mahrum kılmak hata ender hatadır"¹⁷⁹ derken, aradığı seçkinler zümresinin askeri erkan içinden çıkacağını göstermişti¹⁸⁰. "Vatanın hal ve ihtiyacı değişti; askerin vezaifi tebeddül etti... Şimdi askere tedafüi halinde bulunan bir devlete hizmet için lazım gelen his ve fikri vermelidir; askerin fikri ve hissi vatanın emel ve ihtiyacıyla mütenasib olmalıdır. Asker duymalı, anlamalı makine gibi hareket etmeli, vatan nedir, ihtiyacı-ı siyasi nedir bilmelidir"¹⁸¹. Kuvvetin, yani askerin bulunmadığı yerde hak ve adalet kuru

¹⁷⁴ Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)", s.357; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.43-44.

¹⁷⁵ Mardin, a.g.e., s.217,306.

¹⁷⁶ Ahmet Rıza, "Layiha", s.14'den aktaran Hanioglu, a.g.e., s.615.

¹⁷⁷ "İstanbul'da Akademi Tesisine Dair Ahmed Rıza'nın Arızası"ndan aktaran Hanioglu, a.g.e., s.51.

¹⁷⁸ A. Rıza, "Layiha", s.14'ten aktaran Hanioglu, a.g.e., s.604.

¹⁷⁹ Ahmet Rıza, **Vazife ve Mes'uliyet, İkinci Cüz: Asker**, Mısır 1322, s.48.

¹⁸⁰ Özden, a.g.m., s.121-122; Mardin, a.g.e., s.219-221. A. Rıza, bilimsel bir elitin aydınlanmış rehberliği altında, iş bölümüne ve dolayısıyla düzenli ilerlemeye dayalı ideal toplum tezini Laffitte'den etkilenerek oluşturmuştu (Zürcher, a.g.m., s.52).

¹⁸¹ A. Rıza, a.g.e., s.39-40.

*laftan ibaret kalıyor... Millet in en güzide efradı asker olmalı, askerlik meratib-i devletin en muteberi [tanın]malıdır. Devletin hukuk ve hakimiyetini, kuvva-i maneviyesini muhafaza edecek, vatani tehlikeden kurtaracak askerdir*¹⁸² sözleriyle ise Osmanlı İmparatorluğu'nu savunmada daha da önemlisi ilerletmede-kalkındırmada ordunun rolünü açıklamıştı. İmparatorluğu felakete götüren Abdülhamit'in despotluğunu "haydut çetesi bir idare" şeklinde nitelendirmiş ve buna karşı, özellikle asker seçkinlerden devrimci görevlerine sahip çıkmalarını istemiştir¹⁸³. Ahmet Rıza'ya göre, o dönemde bir görev değişikliği oluyor ve artık sürgündeki Jön Türklerin yerini Türk subayları alıyordu¹⁸⁴.

Bu düşünceleri ekonomik görüşlerine de yansımıştı. Ekonomik anlamda liberal bir tavır sergiliyordu. Fakat o aslında liberalizmin bir elit sınıf lehine işlemesi taraftarıydı¹⁸⁵ ki böylece liberalizm konusunda başlayan çelişkiyi de tutarlı bir şekilde ortadan kaldırıyordu.

Ahmet Rıza'nın düşünce çerçevesini oluşturan bu temel unsurların yanında, "düzen ve ilerleme" düsturuna bağlı olarak, özellikle eğitimin önemli bir yeri vardı. Fransızca *Mechvéret*'in ilk sayısında yayınladığı programda sıralanan talepler arasında meşrutiyete veya Kanun-ı Esasiye hiç temas edilmemiş, öncelikle ülkede ilerleme anlayışının gelişmesi istenmişti. Türkçe *Meşveret*'in ilk sayısında ise Osmanlıların birleşmesi gerektiği belirtildikten sonra, cehalet oldukça Kanun-ı Esasi'nin arzulanana sağlayamayacağını; "ulûm ve maarifi" yaymak ve "Ekmeğini alınının teriyle kazanan, menfaatini kimsenin zararında aramayan adamı" yetiştirmek gerektiğini söylemişti. Bu yazılarda meşrutiyet talebi adeta ikincil bir talep gibi sunulmakta idi. Esas talep: Vur-kır adamı yerine çalışan adamı yani daha geniş açıyla feodal değerler yerine çağdaş ve iktisadi değerleri egemen kılmaktı. Bunu sağlayacak kaldıraç, ya da dönüştürücü etki ise eğitim olacaktı¹⁸⁶. Ancak eğitim onun için hümanist

¹⁸² A. Rıza, a.g.e., s.4-6,21.

¹⁸³ A. Rıza, a.g.e., s.53,56-59,65,67,69.

¹⁸⁴ Robert Mantran, a.g.e., s.211. Ebüzziya, onun ordu hakkındaki görüşlerini şöyle anlatmıştı: "Ordunun vazifesinin vatani korumak olduğu, ancak memleketteki siyasi ortamın tehlike arz etmesi halinde müdahalesinin şart sayıldığı, tehlikeyi önledikten sonra da kışlaya dönmesinin zorunlu bulunduğu fikrinde idi." (Ebüzziya, a.g.m., s.126). Oysa üzerinde durulduğu gibi onun orduya biçtiği kılıf biraz daha kapsamlıydı.

¹⁸⁵ Güresin, a.g.e., s.21.

¹⁸⁶ Akşin'in buradaki (Düşünce ve Bilim Tarihi, s.357) değerlendirmelerini A. Rıza'nın bir mektubundan yapılan alıntı ile pekiştirmek, onun düşüncelerinin netleşmesi açısından faydalı olacaktır: "Medeni terakkilerin esası maariftir. Memleketin zenginliğini, mamurluğunu, devletin büyüklüğünü, istikbalini, insanların haklarını, can ve malını maarif temin eder.

anlamında insanın kendi kendini bulmasına yarayacak bir yöntem olmaktan çok, bireye toplum içindeki görevlerinin nelerden ibaret olduğunu gösterecek bir araçtı¹⁸⁷. Fakat bunların doğruluğu kabul edilse bile iktidara gelmeden eğitime biçim verilemeyeceğine göre Ahmet Rıza'nın (Lafitte gibi), demokrasiyle çok uzun boylu alışverişi olmasa da¹⁸⁸, siyasal programın bir önceliğinin bulunması gerekiyordu. Abdülhamit'e karşı öne sürülecek program ise kaçınılmaz bir şekilde meşrutiyetti. Çünkü okullu subaylar büyük ölçüde İttihatçı olduğundan meşrutiyetçi bir ihtilal Osmanlı Devletini çok sarsmayacaktı. Ahmet Rıza'nın bu yönde bir tutum ve düşünce değişikliği sergilemesi onun da böyle düşündüğü izlenimini bırakmaktadır.

Ahmet Rıza'nın yabancı devlet müdahalesi karşısında sürekli sergilediği tavır, onun İttihat ve Terakki'nin ulusçu ideolojisinin ortaya çıkmasında önemli bir payının olduğunu ya da olabileceğini hissettirmektedir¹⁸⁹.

Osmanlı'nın toparlanmasında ve kalkınmasında aile yapısı ile düzeninin son derece önemli bir yer tuttuğunu düşünen Ahmet Rıza, Vazife ve Mesuliyet adlı kitapçığında, kadınların durumu ve toplum içindeki konumlarını ele almıştır. Ona göre kadınlar kültürlü olmaları halinde daha iyi çocuk yetiştirebileceklerinden, kadınların eğitimi milletin refahı, saadeti ve ahlakı açısından son derece belirleyici bir etkendi. "*Kadınları terbiye eden bütün milleti terbiye ve ihya etmiş olur*" denklemiyle, kadının ailenin merkezinde olduğunu, kadınların "*talim ve terbiyesile*" ile memleketin ihtiyaç duyduğu aile yapısına ulaşılabileceğini savunmuştur. Eğitimi güçlü olmayan bir milletin

---

Eğitimsiz geçici bir terakki mümkün olsa da zararlıdır. İlimsiz, terbiyesiz vücade gelecek servet ve hürriyetten ve ecnebi eliyle yapılacak şimendiferlerden, fabrikalardan cahil halkın istifade etmesi el maliyle haşmet göstermekten ibaret kalır." (Karal, a.g.e., s.533-534).

¹⁸⁷ Şerif Mardin, a.g.e., s.186,196. Ahmet Rıza'nın eğitim hakkındaki tavrını Ebüzziya, "*Memleketin kalkınabilmesi ve felaketten kurtulabilmesi için halkın eğitilmesinden başka çare olmadığı kanaatindedir. Bunun için Hz. Muhammed'in, ilim tahsil etmek her müslümana farzdır, sözünde görüldüğü gibi bilgiye bu kadar önem veren başka bir din olmadığını belirtmiş ve idarecilerin bu uyarıyı samimiyetle benimseyip ona göre hareket etmelerini arzu eder*" cümleleriyle değerlendirmiştir (Ebüzziya, a.g.m., s.126). Bu ifadeler, A. Rıza'nın düşünce dünyası çerçevesinde ele alındığında, eğitim gibi önem verdiği konularda pozitivizmi yerleştirmeye kadar dini-geleneksel unsurları kullanmaktan çekinmediği sonucuna ulaşılabilir.

¹⁸⁸ A. Rıza'nın hem pratik yönünü anlatmakta, hem de parlamenter düzen ve demokrasiye yaklaşımını açıklamakta sarayda yaşanmış bir diyalog az da olsa yardımcı olabilir: Vahdettin, Mebusan Meclisi'ni fesh etmeye karar verdiği zaman Ahmet Rıza Beyi de huzuruna çağırması ve görüşmüştü. Ahmet Rıza Bey, padişahın huzurundan çıkarken Başmabeyinciye "*Älemde demokrasinin icray-ı saltanat ettiği bir zamanda hiç Meclisi Mebusan fesholunur mu?*" demişti (Cumhuriyet, No:9146 [26 Ocak 1950], s.2; Türkgeldi, a.g.e., s.168).

¹⁸⁹ Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)", s.358.

hürriyet ve uygarlıktan yeterince yararlanamayacağını ve bu yüzden sosyal reformun kadının eğitiminden başlaması gerektiğini ileri süren Ahmet Rıza¹⁹⁰, bu yönde hareket etmiş bir kız okulunun kurulmasına öncülük etmiştir¹⁹¹.

Toparlamak gerekirse, Ahmet Rıza'yı pozitivistizmin bu kadar etkilemesinin sebebi, 1789 Devrimi'nden sonra Comte'un Fransız toplumu için yaptığı çözümlemeyi, 19. yüzyıl Osmanlı toplumunun tahlili için uygun görmesiydi¹⁹². Bu bağlamda, onun Batı Avrupa'dan aktarma yoluyla Osmanlı toplumuna önerdiği modelin felsefe, toplum ve siyasal sistem açısından çerçevesi "*merkeziyetçi, otoriter, deneyci, metafizik karşıtı*" idi. Ayrıca o, bu ilkelerin Osmanlı toplumunun günlük yaşamına ve eğitim alanına girmesinde de rol oynamıştı.

Hem bilimle ilgili hem de siyasal sistemle ilgili yeni fikirlerin taşıyıcısı olan Osmanlı aydını, zaman zaman bilim adamlığı ile devlet adamlığı arasında bocalamış, zaman zaman çelişkilere düşmüştür¹⁹³. Bu, genellikle tutarlı bir çizgi takip etmesine rağmen, Ahmet Rıza için de geçerliydi; gerek yaşamında gerek düşüncelerinde bazen çelişkiye düşmekten kendini kurtaramamıştı. Nitekim sosyalist çevrelerin pozitivist çevrelere göre Osmanlıya daha yakın tavırları olduğunun zamanla bilincine varmışsa da, pozitivistizmin Avrupa'nın iktidar

¹⁹⁰ Ahmet Rıza, *Vazife ve Mes'ûliyet, Üçüncü Cüz: Kadın*, Paris, s.7-11,43. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı içinde bocalarken, Osmanlı parlamentosunda kadınların yalnız başına, kocalarından izin almadan, ülke dışına çıkıp çıkamayacakları tartışılmıştır. Ayan Meclisinde Reşit Akif Paşa'ya göre sağlık ve ihtiyaç bakımından kadınlar yabancı ülkelere örtünerek ve tedavi için (mesturen ve berâyı tedavi) gidebilmeliydiler. Mütareke devrinde sadrazam olacak olan Salih Paşa'nın ise böyle bir davranışı aklı almıyordu. A. Rıza Bey alay ederek "*Harem ağasını da beraber götürsün*", "*milli ahlak pasaportla korunmaz*" diyordu. Sonuçta evli kadınların "*eşlerinden izin almadıkça pasaport verilemez*" kaydı kaldırılmıştır. Öte yandan bu konuda Meclis-i Mebusan daha da tutucu idi. Ağaoğlu Ahmet Bey bile, Ayan'ın bu kararını "*aile esaslarını ihlal edici*" nitelikte bulmuştu. Bu tartışma aşlında Osmanlı'nın toplumsal ve sosyal açıdan durumunu sergilediği kadar, A. Rıza'nın kadına bakışını ve diğerlerinden farklılığını göstermekteydi (Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.I., s.504-505, dipnot 8). Onun bu farklılığı, *Vazife ve Mesuliyet, Üçüncü Cüz: Kadın*'da yer alan "*Analık vazifesi vezaif-i medeniyenin esasıdır... Geleceği düşünmek, devleti zevalden kurtarmak kadının görevidir... Tebeddülâtın tedrici olması şarttır... En hayırlı ve tehlikesiz ihtilal kadınlar tarafından olacak ihtilaldir*" gibi ifadelerinde açıkça görülmektedir. Ayrıca "*Sağlam akıl sağlam vücutta bulunur*" diyen Ahmet Rıza, "*milletin ıslahı*" için kadın sağlığına dikkat etmek gerektiğini hatta bu noktadan yola çıkmak gerektiğini savunmuştur (A. Rıza, a.g.e., s.34,43,48,54-55)

¹⁹¹ *Cumhuriyet*, No:9152 (1 Şubat 1950), s.2.

¹⁹² Özden, a.g.m., s.120-121.

¹⁹³ İlyas Doğan, "Tanzimat Sonrasında Osmanlı Aydınlarında Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar", <http://www.dicle.edu.tr/dictur/suryayin/khuka/cmkm.htm>

çevrelerince (ve Osmanlı aydınlarınca) sosyalizme göre çok daha olumlu karşılanması nedeniyle girdiği yolda devam etmeyi siyaset bakımından daha uygun görmüştü¹⁹⁴.

4.1. Düşünce Dünyasında Batı

Ahmet Rıza'nın Batı¹⁹⁵ ile ilgili analizlerinde pozitivistlerin ve özellikle "üstadım" dediği Pierre Lafitte'in görüşlerinin ciddi bir etkisi olmuştur¹⁹⁶. Ahmet Rıza, Batı'yı politik, düşünsel-bilimsel alanlar; Batı'nın geçmişi ve onun yaşadığı süreç gibi farklı kategorilere ayırarak ele almıştır.

Öncelikle Batı'nın, "söz[ü] ile fiil[i] arasında[ki] şayan-ı teessüf zıddiyet"inin yani düşünsel yapısı ile uyuşmayan politikalarının yarattığı çelişkinin altını çizmiş ve bunu "Müslümanların ve Türkler[in]... Nefret ettikleri, Avrupa'nın kendilerine karşı uyguladıkları kötü niyetli politikalarıdır. Muhakkak ki Batı politikacılarının çoğunun ismini bile bilmiyorlardır. Bundan dolayı suçlanmalı mıdır? Ama hepsi Pasteur'ün beşeriyete ettiği iyiliği bilirler, Batı edebiyatının zevkine varırlar, özellikle Fransa'nunkileri... Birçok vatandaşım gibi, 18. yüzyılın eserlerini iştiaqla okudum, Baron d'Holbach'ın 'La Morale Universelle/Umumi Ahlak' eserini okurken edindiğim zevki hala hatırlarım. Daha sonra pozitivism hislerimi ve inançlarımı geliştirdi... Ne zaman Avrupa'ya karşı bir isyan fikri beni tahrik ederse, düşünürlerinin geleneğine bağlı kalmak idrakini gösteririm. Eğer bazı hükümetlerinin hareketlerini şiddetle protesto edip karşı geliyorsam, bunun sebebi, bu sakim davranışlarını, Descartes, Bacon, Leibnitz, Hume, Diderot, Kant, Montesqieu, Condorcet, Bichat, Newton, Auguste Comte ve daha birçoklarının şeref bahsettikleri bu ülkeye layık bulmadığım içindir" sözleriyle açıklamıştı.

Medeniyet ve insanlık kavramları çerçevesinde Batı'nın her açıdan geçmişini incelerken özellikle Kilise'nin etki ve propagandası nedeniyle Batılıların Türkleri barbar olarak gördüklerini belirtmiş¹⁹⁷ ve bunun doğru olmadığını vurgulamıştır. Ahmet Rıza Ortaçağ Batısının barbarlık, sefalet ve cehalet gibi bilinen yönlerini ön plana çıkartmış¹⁹⁸ ve bunları, Mısır

¹⁹⁴ Akşin, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1839-1908)", s.357.

¹⁹⁵ İlginçtir, A. Rıza, Batı'nın bazı sırlarını bildiğini ve herkesin kendi göstereceği yoldan yürütmek zorunda olduğuna samimi olarak inanan biriydi (Mardin, a.g.e., s.195).

¹⁹⁶ A. Rıza, **Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası**, s.37.

¹⁹⁷ A. Rıza, a.g.e., s.32-38.

¹⁹⁸ A. Rıza, a.g.e., s.73-80,112, vd.

medeniyetiyle İskenderiye kütüphanesinin Batılılar tarafından ortadan kaldırılmasını örnek göstererek daha çarpıcı bir hale getirmiştir¹⁹⁹.

Ona göre Batı ile Doğu'nun ilişkileri özellikle 10. yüzyıla kadar oldukça sınırlı kalmıştı. Buna rağmen Batı'nın hatta doğrudan doğruya Kilise'nin gezgin, tüccar ve özellikle misyonerler aracılığı ile Doğu'yu tanıdığı söylenebilirdi. Zaten bu dönemde Batı'nın politika ve düşüncesinin belirleyici unsuru, şekillendiricisi Kilise idi²⁰⁰. Bu kurum hem liberal düşünce ve felsefenin düşmanıydı, hem de zenginliği ile dikkat çekiyordu. Üstelik Batı'nın politik hayatındaki Kilise'nin belirleyiciliği ve Katoliklerin dünyaya hükmetme istekleri, Batı-Doğu ilişkilerine de yön veren temel etkenlerdi. Ortaçağ'da Kilise, Ruhban sınıfının entrikacılıktaki yetenekleri sayesinde etkinliğini hem Batı'da hem de Doğu-Batı ilişkilerinde bir hayli arttırmıştı. Nitekim iki kıta ve kültür arasındaki ilişkilerin kırılma noktasını oluşturan Haçlı Seferleri'ni, biraz Katolik inancı çerçevesinde hükümlerle kudretini artırma niyetleriyle, biraz da Ruhbanın yalanlara dayalı propagandaları ile Avrupa'nın feodallerinin maceraperestliklerinden istifade ederek düzenlemişlerdi²⁰¹.

Bu dönemde Doğu'nun üstünlüğü ve özellikle kadının Doğu yaşamındaki yeri, Batılı kadınları da etkilemiş, hatta onlara örnek olmuştu. Ahmet Rıza, Batı'da kadının gelişimini "*Haçlı Seferleri yüzünden İslam alemi ile meydana gelen temastır. Yoksa Hıristiyanlık değildir*" ifadeleriyle doğrudan Doğu ile ilişkilendirmiş²⁰² ve Batı'da kadının geldiği noktanın, Doğu kadınlarının ahlaki ve sosyal statülerine imrenmelerinden kaynaklandığını ileri sürmüştür²⁰³.

Onun analizlerinde Kilise'nin Müslümanlara saldırma sebebi, Doğuların medeniyet bayrağını taşımalarıydı. Kilise'nin asıl düşmanı Müslümanlık değil; gerçekler ve bilimdi. Kilise daima insanın bağımsızlaşmasına ve gelişmesine karşı gelmiş; düşüncüyü, ruhani olmayan yani sivil mahkemeler yoluyla, gücü yettiği oranda baskı altında tutmuştu. Bu düşüncesinin paralelinde "*Galilée'nin kitapları Hıristiyanlık namı altında yı[a]kılmış, yine bu nam altında kölelik uzun müddet himaye görmüştür*"²⁰⁴

¹⁹⁹ A. Rıza, a.g.e., s.101.

²⁰⁰ A. Rıza, a.g.e., s.47,48,51,53,55,64,199.

²⁰¹ A. Rıza, a.g.e., s.63-71. Haçlı Seferlerine katılanlar, ancak Türkler ve Araplarla karşılaştıklarında yapılan propagandanın yalan olduğunu, utanılacak şekilde aldatıldıklarını anlamışlardı. Özellikle şövalyeler karşılaştıkları toplulukların faziletlerinden, kültürlerinden, ahlaki ve entelektüel yönlerinden etkilenmişlerdir (Aynı eser, s.87-88).

²⁰² A. Rıza, a.g.e., s.60,108.

²⁰³ A. Rıza, a.g.e., s.187.

²⁰⁴ A. Rıza, a.g.e., s.220.

cümleleriyle Batı'nın bağnazlığını sergilemişti. Aslında tarihsel bir ironi de tam bu noktada başlamıştır.

Haçlı Seferleri ile birlikte, Doğu'nun asıl etkisi -her ne kadar İstanbul'un fethi ile Bizans üzerinden kendilerine mal etmeye çalışsalar da- Batı'da fikir özgürlüğünün gelişmesi için gerekli ortamı hazırlamasıdır ki bu gelişme ilahiyata doğrudan doğruya etki edecekti. Yani bir başka deyiş ile gerçekte Rönesans'ı başlatan Haçlı Seferleri sürecine bağlı olarak Doğu kültürünün etkisi, bilimi ve bilim adamlarıydı²⁰⁵. Bu gerçeği, A. Comte²⁰⁶ ve Comte Libri'nin²⁰⁷ yaklaşımlarına dayanarak açıklamıştı.

Ortaçağ'daki Batı-Doğu ilişkilerini bu perspektif içinde inceleyen Ahmet Rıza, 19. yüzyıl Fransız tarihçilerden Henri Martin'in Fransa Tarihi adlı eserinden yararlanarak, onun ağzından Batı'nın Doğu'ya bakışını şu şekilde genelleştirmişti: "*Fransızlar yenilseydi, dünya Hz. Muhammed'in olacaktı. O zaman da Avrupa'nın ve dünyanın geleceği mahvolurdu. Zira, insanları ilerlemeye doğru iten faaliyet gücü Müslüman dehasında yoktur. Onların dehası, edindikleri Allah mefhumu içinde toplanmıştır. Müslümanların Allahı, dünyayı yarattıktan sonra, yalnızlığı ve hareketsizliği içinde istirahat etmekte ve insanları ilerleme ve gelişme için tahrik etmemektedir*"²⁰⁸. Ahmet Rıza, bu görüşün aksine Doğu'nun geçmişteki katkılarını inkar eden Batı'yı nankörlükle suçlamıştır²⁰⁹.

O, içinde yaşadığı dönemin Batısını ise E. Lavisseye'nin "*bugün kindarlık, yarın harb. İşte Avrupa'nın bugünü ve yarını*" yaklaşımı çerçevesinde analiz etmeye çalışmıştır²¹⁰. Bu süreçte Batı-Doğu ilişkilerini şekillendiren başlıca unsurun, Batı'nın Haçlı Seferleri'ne kadar uzanan geçmişinde yattığını "*Mütarekeden itibaren ve mütareke hükümlerine rağmen istisnai olarak Türkiye'ye tatbik edilen bütün bu hareketler ve cezalar, hiçbir veçhile sadece*

²⁰⁵ A. Rıza, a.g.e., s.90,91,162-191.

²⁰⁶ "*Müsbet ilimleri Avrupa'ya sokan Araplardır. Fethettikleri ülkelerde, ilmi araştırma eğitimi yapacak mektepler kurar kurmaz, umumi bir şevk, üstün seviyedeki seçkin aydınları, bu yeni işığa doğru sevketti. Müsbetin ihtimaliye, fiziğin metafiziğe üstünlükleri, daha başlangıçta ruhani iktidar tarafından -Papalık- dahi hissedildi ki, ruhbanın birçok kıymetli ileri gelenleri ve bu arada iki Papa bile eğitimlerini tamamlamak için Kurtube'ye gidip Arap müderrislerden ilmi müşahade ve araştırma usulleri eğitimi gördüler.*" (A. Rıza, a.g.e., s.142).

²⁰⁷ "*Tarihden Arapları siliniz, Avrupa'da edebiyatın Rönesans'ı birçok asır geri kalır.*" (A. Rıza, a.g.e., s.172).

²⁰⁸ A. Rıza, a.g.e., s.83.

²⁰⁹ A. Rıza, a.g.e., s.192-194.

²¹⁰ A. Rıza, a.g.e., s.35.

bir harp cezası olarak kabul edilemez. Bu hareketlerin temelinde bir kin yatmaktadır. Taammüden icra edilen dini bir kin. Misali Kudüs'e vaki tecavüzdür. Haçlıların intikamı!" cümleleriyle aktarmıştı²¹¹. Zaten siyasal açıdan Batı'ya bakışını anılarında aynı çizgiye bağlı kalacak şekilde şu sözlerle açıklamıştı: *"Evvelâ zemin hiçbir tarafta müsaid değildi. Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya Abdülhamid politikasının devamından memnun ve müstefid oluyorlardı. Fransa, İngiltere, Venizelos, Türk ve Müslüman düşmanı idi. Türklerden ayrılmaya çalışıyordu. Yunan zenginleri kendisine nakdi yardımda bulunuyorlardı. Venizelos'un bol parası vardı. Gazeteciler indinde mergubtu. Benim ise gazetecilere yedirecek beş param yoktu. Meşveret'i güç hal ile tab' ve neşredebiliyordum ve ben milletimin istiklâlini müdafaa ediyordum. Kanuni Esasinin tatbikini, imtiyazat-ı ecnebiyenin kaldırılmasını istiyordum. Bu ise Frenklerin Şark politikasına muvafık değildi. Türkler bir şey yapmıyorlar, eğer hareket edecek, bir faaliyet eseri gösterecek olurlarsa Avrupa'nın hüsnü teveccühünü kazanırlar diyenler oldu. Yanlış fikir. Avrupa İslâm'a muavenet etmez. Yemende, Mısırda, Hind'de bu kadar İslâm kıyamu oldu. Gazetelerde bunlar lehinde harfi vahid yoktur."*²¹²

Haçlı Seferleri'nden beri Türklere düşman olan Avrupa'nın²¹³ Türkiye'ye karşı takip ettiği siyasette ahlak mefhumuna yer vermediğini, dini anlayışın ve maddi menfaatin ön planda tutulduğunu düşünen Ahmet Rıza için *"Haçlı Seferleri devrinde, Avrupa, barbarlığına rağmen, bugün Avrupa'yı idare edenlere kıyasla çok daha ahlak sahibiydi"*ler. Bunun yanında geçmişte Batı politikalarında din daha öncelikli bir etken iken, onun döneminde maddi menfaat yani kapitalizm daha ön plana çıkmıştı. Ancak Batılılar, Şark Politikası çerçevesinde dini hırslarını yine de korumuşlardı. Batı'da *"tolerans"*ın ne kendi devrinde ne de öncesinde, hiçbir alanda geçerli olmadığını savunan Ahmet Rıza²¹⁴, Balkan Savaşları sonunda *"harbin neticesi ne olursa olsun harbden"*

²¹¹ A. Rıza, a.g.e., s.42. Kitabı çevirenin notu: *"Birinci Cihan Harbinden sonra, İngilizlerin zoruyla kurulan Ürdün Krallığı'na Kudüs verildiği zaman, bu mübarek şehrin İslam idaresinde bırakılmasından Kilise müteessir olmuş ve protesto etmişti. İsrail hükümeti Kudüs'ü ilhak edince Yahudilerden nefret ettikleri halde, Kudüs'ün Müslümanlardan çıkmasına memnun olmuşlar ve kendi telakkilerine göre Yahudileri ehven-i şer telakki etmişlerdir. Bu yüzden de İslam aleminin protestolarına karşı kulaklarını tıkamışlardır."* (Aynı eser, s.42, dipnot 38).

²¹² Cumhuriyet, No:9150 (30 Ocak 1950), s.2.

²¹³ A. Rıza, a.g.e., s.40.

²¹⁴ A. Rıza, a.g.e., s.23-24. Ahmet Rıza, Batı'da yozlaşmış bir din anlayışının siyasete etkisini göstermek için I. Jacques'in *"Allah bizzat veraset usulüne dayanan mutlakiyet idaresini tesis etmiştir. Allah kralları, kendi yerine halkı idare etmekle mükellef kalmış ve onları mutlak bir"*

evvelki statüko -devletlerin hudutları- asla değişmeyecektir” gibi sözler veren Avrupa’nın Türkiye’yi aldattığına hatta ihanet ettiğine dikkat çekmiştir²¹⁵.

Yabancı müdahalesi ve kapitülasyonlar meselesi Ahmet Rıza’nın gerek Fransızca gerek Türkçe *Meşveret*’te en çok işlediği temalardandı. Anayasanın tekrar kabulü, milliyet sorunu gibi iç meselelerin çözümünde yabancı güçlere müracaat etmenin sakıncalarına sıklıkla işaret etmiş ve yazılarındaki antiemperyalist tutum, Abdülhamit’e karşı muhalefetin en önemli araçlarından biri haline gelmişti²¹⁶. Birinci Dünya Savaşı’nın ardından ortaya çıkan manda yönetimi hakkındaki görüşlerini ise anılarında şöyle belirtmişti: “...mandadan, himayeden maksad ne olduğunu sordum. İstiklâli siyasetimizi zerre kadar rahnedar edecek bir himayeyi istemediğimizi söyledim. ‘Türkler kendilerine efendi değil, dost istiyorlar’ dedim. ‘Amerika hem insaniyet ve hem menfaati zatiyesi namına bize muavenet edecek olursa makbuldür. Umuru nafta imtiyazları kendisine verilir, âlâtı ziraiye kendisinden alınır. Amerika’yı intihabdan maksadımız bitarafılığı, siyasi vasıtalarla menafi temin ve istihsalinden müctenib olması ve neşrettiği prensiplerle kendilerini bütün âlemi medeniyete karşı bağlamış bulunması ve pek çok kabili ihraç sermayeye malik olmasıdır. Yapılacak fabrikalarımıza Amerika kendi adamlarını getirir, Amerika harice karşı hukukumuzu müdafaa eder ve bizim terakki ve inkişafımıza yardım eyler’ dedim. Ermeniler hakkında reyimizi sordular, ona da münasib cevaplar verildi.”

Onun evrakları arasında bulunan ve bir görüşmeye ait notlarda, Wilson Prensipleri’nin uygulanma tarzına yönelik bir soruyu şöyle cevaplandığı anlaşılmaktadır: “Wilson prensipleri insanî ve ahlâki düşüncelerden mülhem ulvi bir nazariye olduğunda şüphe yok ise de her memleket hakkında seyyanen tatbiki kabil olacağına ihtimal verilemez. Muhtelif memleketlerin ihtiyacı, istidad ve kabiliyetleri, şekli içtimaileri nazarı dikkate alınmak şartile Wilson prensiplerine muhtelif suveri tatbikiye kabul etmek zarurîdir. Memleketimize

---

hakimiyetle donatmıştır. Kral, doğru saydığı her türlü emri verebilir. Tab’asına söz vermişse, bunları da tutmamak hakkına sahiptir” şeklindeki 1603 tarihli konuşmasını örnek vermiştir (Aynı eser, s.108).

²¹⁵ A. Rıza, a.g.e., s.40.

²¹⁶ Abdülhamit yabancı şirketlerin ve sömürücü “kozmpolit” kliğin çıkarlarının koruyucusu olmakla suçlanıyordu. *Meşveret* yazarları, 1900’den sonra Avrupa aydınlarının ve liberallerinin dini etkilerden ve önyargılardan kurtulamadıklarına, İslam aleyhtarlığının Batı’nın Doğu politikasının temel unsuru olduğuna daha çok ikna oldular. Batı’ya karşı bu güvensizlik, 1902’deki I. Jön Türk Kongresi’nde İktisadi ve Siyasi Program konusunda yabancı müdahalesinden yana Federalist ve Anglo-Sakson iktisat anlayışını savunan çoğunluk grubuyla daha “Millic” bir çizgi savunan Ahmet Rıza grubu arasındaki ayrılığın temellerinden birini oluşturmuştur (Özden, a.g.m., s.122-123).

geline, devletin şekli siyasisi, vaziyeti coğrafiyesi lâykile anlaşılmadıkça ve muvafık bir zemin hazırlanmadıkça bizim Wilson prensiplerinden bihakkın müstefid olabileceğimizi zannetmiyorum... Yanlış yollardan gidiliyor. Şayanı hürmet bir milliyet cereyanı vücade getirmeğe kâfi ve müstaid olan birçok kuvvetler muhtelif cereyanlar arasında dağılıyor. Ecanib bundan dolayı fena fikirlere düşüyor. Taharri ve tecrübe-i mesavide sürat ve adalet haysiyet-i milliyemiz itibarile ne kadar lâzım ise vahdet-i milliyeyi ve vatandaşlar arasında hissi uhuvveti rencide edecek şahsi ve kanun şiken ifratlardan ictinab edilmek de o derece zaruridir.”²¹⁷

Ahmet Rıza, Batı’yı Rusya’dan ABD’ye kadar bir bütün olarak görmüş; bu bütünün bir parçası olan ve Milli Mücadele yıllarında oldukça ılımlı ilişkiler yaşanan İtalya’ya yönelik yorumu şöyle idi: “İtalya’ya gelince, Trablus’un işgalinden sonra, hükümeti Doğu’da İslam düşmanı olarak telakki edilmiş ve adaleti şüphe uyandırmıştı. Arnavutluk isyanında ve Balkan harbindeki mesuliyeti ise çok büyüktür²¹⁸. Ancak, mütarekeden sonra, İstanbul’daki ve Anadolu’daki temsilcileri o kadar dürüst davrandılar ki, politikalarında bir değişikliğin meydana geldiği sanıldı. İtalyan hükümeti, Türklerle dostluk kurmak, hatta ittifak etmek gayesiyle her fırsattan yararlanarak eski hareketlerini unutturmaya çalışıyor gibiydi. Ancak Doğu’daki pazarlar için uzun vadeli fakat son derece yararlı olacak bu siyaset, hemen para kazanmak gayesini güden entrikacı iş adamlarının sevkettiği bazı politikacıların işine gelmemişe benziyor. Virgille’in dediği gibi ‘auri sacra fames/altına kahrolası

²¹⁷ Cumhuriyet, No:9169 (18 Şubat 1950), s.2. H. Kazım Kadri anılarında “...Ahmet Rıza Bey merhum o sırada teşkil ettiği bir fırkanın heyet-i faaliyesinde bulunmak için bana tekliflerde bulunuyor ve bunu dostlarımdan bazıları da teyid ediyorlardı. Ahvale vakıf olabilmek emeliyle bu teklifi kabul ettim ve ictimalarda hazır bulundum... Fakat bütün mehafil ve mecaliste hakim olan fikir ‘İngiltere veya Amerika mandasını istemek’ emeli idi!” demektedir. Bundan sonra ise A. Rıza’nın açıkça manda taraftarı olduğunu ima etmiştir (Hüseyin Kazım Kadri, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, Hız: İsmail Kara, Dergah Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2000, s.244,248). A. Rıza’nın anılarında Kazım Kadri’nin adı geçmemektedir ve tarafların anlattıkları da pek birbirini tutmamaktadır. Bununla birlikte, “Ahmet Rıza ve Anadolu Hareketi” bölümünde belirtildiği gibi bu konularda Ahmet Rıza birbirinden farklı tavırlar sergilemiştir.

²¹⁸ Roberts, Yirminci Yüzyıl Tarihi adlı kitabında aynı yaklaşıma dikkat çekmiş; hatta emperyalist doğrultuda, özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun paylaşımı meselesinde ve yayılmacılık konusunda diğerlerine göre daha tecrübesiz olan İtalya’nın Trablusgarp Savaşı ile birlikte Birinci Dünya Savaşı’na giden fitili ateşlediğini belirtmiştir (J. M. Roberts, **Yirminci Yüzyıl Tarihi**, Dost Yayınevi, Ankara 2003, s.190-191).

*düşkünlük' kötü bir müşavirdir, İtalya buna kulak asmazsa, harbden sonra Türkiye'de elde edebileceği imkanları tamamen kaybedecektir.*²¹⁹

İsrarla ileri sürdüğü yaklaşımlardan biri, Batı'nın düşünsel, bilimsel ve teknolojik açılardan gelişmekle birlikte Haçlı Seferleri dönemindeki ruhunu koruduğu yönündedir. Bunu, J. B. Say'ın "*Genellikle barbarlık devirlerinde imal edilmiş kanaatlerle yaşıyoruz*" sözüne dayanarak, "*Modern bir medeniyet maskesi altında, Ortaçağ inanç ve düşünceleri vardır*" şeklinde ortaya koymuştu²²⁰. Onun dünyasında Haçlı Seferleri zihniyetinin canlı tutulduğunun tipik göstergesi, Batı'nın sloganlarını değiştirerek 20. yüzyılın ilk çeyreğinde "*müstemlekecilik, hayat sahası, manda, harpsiz nüfuz, medeniyet*²²¹, *insaniyet ve medeniyetin nimetlerini tattırmak*" gibi bahanelerle günümüzde olduğu gibi işgal, istila ve servet avcılıklarını yürütmeleri idi. Yani "*Politikanın nevi gelişmiştir, ancak gaye bütün bencilliğiyle baki kalmıştı*". Batı'nın bu politikalarının seviyesizliğini, Büyük Frederik'in "*Bütün insanlar arasında hemcinsini aldatmanın aşağılık, bayağı bir hareket olduğu kabul edildiğinden, durumu geçerli kılmak için bir deyim arandı ve 'politika-siyaset' kelimesi seçildi*" sözüyle ilişkilendirmişti. Politik uygulamaların yanında Avrupa'daki demokrasi anlayışını eleştiren, halkların ilgisizliği ve cahillikleri nedeniyle sistemlerinin demokrasi değil plutokrasi olduğunu savunan Ahmet Rıza, aslında günümüzde de tartışılan bir konuya yüzyılın ilk çeyreğinde parmak basmış oluyordu²²².

Batı'ya dönük eleştirileri içinde, Doğu'yu uyuşturarak tahakküm altına alabilmek için afyon, alkol gibi zararlı alışkanlıkları arttırdıklarına ve Avrupa'nın bin yıldan beri, "*dini fikri sabitler*"le tahakküm etmek, uzak ülkeleri ele geçirmek ihtirasıyla milyonlarca insanı kurban ettiklerine yer vermiştir. Bunun bütün hiddet ve kinleri arttırdığını, Doğu'da barış ve huzuru bozarak düzeni etkilediğini, medeniyetin gelişmesini engellediğini dolayısıyla artık bunlara "*dur demenin*" zamanının geldiğini belirtmiştir²²³.

Birinci Dünya Savaşı'na katıldıkları bahanesiyle Türklerin maruz kaldığı mütareke sonrası uygulamaları hak etmediklerini, ironik bir şekilde, bu davranışların kötü bir geçmişe sahip ve üstelik savaşı çıkartan Batılılar tarafından sergilendiğini gösteren²²⁴ Ahmet Rıza "*Zalim, zulmünü haklı*

²¹⁹ A. Rıza, a.g.e., s.45.

²²⁰ A. Rıza, a.g.e., s.24.

²²¹ A. Rıza, a.g.e., s.84-85.

²²² A. Rıza, a.g.e., s.26-29.

²²³ A. Rıza, a.g.e., s.46-47.

²²⁴ A. Rıza, a.g.e., s.39.

gösterebilmek için kurbanına daima iftira eder” sözüyle bu haksızlığa açıkça karşı durmuştur²²⁵.

4.2. Düşünce Dünyasında Doğu

Ahmet Rıza, genellikle iki yöneme başvurarak Doğu’yu tanımlamıştır. Bunlardan birincisi, Batı-Doğu karşılaştırmasını yapmaya özen göstermesiydi. İkincisi ise, “*müsamaha*”²²⁶ ve “*misafirperverlik*”²²⁷ gibi belli başlı birkaç kavram üzerinden Doğu’nun portresini çizmekti.

Batı ile Doğu’nun ilişkilerinin şiddetlendiği Ortaçağ’da, özellikle 10. ve 11. yüzyıllarda Doğu, Arap seyyahlar aracılığı ile dünyayı araştırarak tanımlanmıştı²²⁸. Doğu’da, son derece müsamahalı bir ortamda, şüpheli-araştırmacı aklın ve zekanın uyandığı sırada, Batı’da sadece her türlü ilim ve felsefeye karşı dinin bir önlemesi mevcuttu²²⁹.

Ahmet Rıza, Ortaçağ’da Batı’nın karşısında Doğu’yu konumlandırabilmek için bazı kriterleri ön plana çıkartarak karşılaştırmalar yapmıştı. Bunlardan biri tarafların dini yorumlama tarzlarıydı. Dine bakışlarını referans alarak yaptığı karşılaştırmada Hz. Muhammed’in sözlerinden ve İncil’in tavsiyelerinden hareket etmişti. Hz. Muhammed’in “*Nerede bir hakikat bulursanız, onu hemen alınız, benimseyiniz, o İslamın malıdır... kanaat getirmeden hiçbir şeyi kabul etmeyiniz... akıl ve idrakinizle gerçekliğine inanmayacağınız şeyleri kabul etmeyiniz, yoksa gözleriniz, kulaklarınız mes’ul olurlar!*” sözleri ile Katolik akidesinin “*Bir sır Cenab-ı Hakkın meydana çıkardığı bir gerçektir, anlayamayacak olsak bile, buna inanmamız lazımdır... Eğer yargılanmak istemiyorsanız, yargılamayınız*” yaklaşımlarını yan yana

²²⁵ A. Rıza, a.g.e., s.49.

²²⁶ A. Rıza, a.g.e., s.127. “*Tolérance Musulmane*” adlı eserinde Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanmasının önemli nedenlerinden bir tanesinin bu tolerans olduğunu ileri sürmüştür (Mardin, a.g.e., s.189).

²²⁷ A. Rıza, a.g.e., s.32.

²²⁸ A. Rıza, a.g.e., s.55.

²²⁹ A. Rıza, a.g.e., s.106. “*Önemli bir konu, beni, 10. asrın gerisine giderek, Yunan medeniyetinin doğrudan doğruya varisi olan Romaluların, ilim sahasında neler vücuda getirdiklerini sormaya sevk etmektedir. Brutus’dan itibaren Konstantin’in Hıristiyanlığı devlet dini olarak resmen kabul ve mecbur edip (M.313) süratle çökmelerine kadar keşifleri ve eserleri nelerdir? Pline, Varron, Columelle, Celse gibi, bu birkaç ilim adamı, Arşimed’e, Pitagor’a, Hipokrat’a, Öklid’e layık halefler sayılabilir mi?*” diyerek Batı’nın geri kalışını sorgulamış, hatta bu gidişi Hıristiyanlık ile ilişkilendirmiştir (Aynı eser, s.121).

getirerek Batı ile Doğu arasındaki dinsel zihniyet farkını belirlemiştir²³⁰. Bir başka ölçütü Avrupa'nın coğrafi açıdan bir parçası olan İspanya'daki Müslüman Medeniyeti ve onun gelişkinliği idi²³¹. Bu gelişkinliğin, Doğu'ya Batı karşısında kazandırdığı kesin üstünlüğü Ahmet Rıza "X. Yüzyıldan beri yüksek öğrenim yapmak isteyen kimseler, [Doğulular] kadar kibar bir hayat sürmek isteyenler de İspanya'ya gidiyorlardı. Kurtuba, Tuleytule pazarları ve üniversiteleri zengin ve meraklı Avrupalıların buluşma mahalli olmuştu" cümleleriyle anlatmıştı²³². Endülüs'ün, eğitimin yanı sıra hoşgörü, nezaket, hür düşünce ve serbest ticaret merkezi olduğu; 7. ve 12. asırlar arasındaki İslam medeniyeti ile bu dönemde ortaya çıkan Arap, Türk, İranlı dehalerin insanlığa katkıları üzerinde durmuştu²³³. Bir kriteri de, insani duygulardı. Ortaçağ Batısı barbarlık ve vahşet içinde kıvranırsa, Doğu'da barbarlık ve vahşet kültürünün bulunmadığının altını çizmiş²³⁴ ve Haçlı Seferleri ile birlikte Batılıların Doğu'ya kötülüğün tohumlarını ekmeye başladıklarını ileri sürmüştür²³⁵. Bu dönemde Doğulular, birçok bilim dalındaki üretkenlikleriyle; hür fikirden beslenen özgür yaşam tarzlarıyla ve kadınların hayatın her alanında sahip oldukları statüleriyle, Batılıların algılayamayacakları ya da anlayamayacakları ölçüde ileri bir yaşam standardına sahiptiler²³⁶.

Tüm üstün yanlarına rağmen, Doğu'nun Ortaçağ'daki en tipik özelliklerinden birisi siyasal açıdan bir yakınlığa ya da birliğe sahip olmamasıydı. Nitekim Ahmet Rıza Doğu'nun bu yönünü "Müslüman ülkelerinin hükümdarları, şeriat ve akaide çok bağlı ilahiyatçıları birbirlerini yemekle meşguldüler" ifadesiyle eleştirmiştir²³⁷.

Ahmet Rıza, Batı'nın tarihsel süreç içinde Doğu'ya yönelik kullandığı sloganları ve bunların etkilerini şöyle yorumlamıştı: "Ruhban elinde meş'um, dinsizler tarafından güdüldüğünde daha muzir olan bu politika, Doğu

²³⁰ A. Rıza, a.g.e., s.124.

²³¹ A. Rıza, a.g.e., s.114-117.

²³² A. Rıza, a.g.e., s.60.

²³³ A. Rıza, a.g.e., s.116-120.

²³⁴ A. Rıza, a.g.e., s.94.

²³⁵ A. Rıza, a.g.e., s.81.

²³⁶ A. Rıza, a.g.e., s.58-59. Ahmet Rıza, ilmin, tarihten önceki en geri dönemlerden başlayarak gerçeği aramanın meydana getirdiği birikintilerin mahsulü olduğunu düşünmekteydi. "Her millet kendi dehası, içtimai hayatı nisbetinde ilmi ilerlemeye katkıda bulunmuştur. Bugünkü bilgilerimizin oluşmasında, mazinin rolü çok büyüktür" (Aynı eser, s.118) dedikten sonra İslam medeniyetinin insanoğluna katkılarını değerlendirmiştir. Bu çerçevede içinde, Ortaçağ'da tıp, kimya, matematik, astronomi ve coğrafya gibi alanlarda Doğuluların oldukça yüksek bir düzeye ulaşmış olduklarını belirtmiştir (Aynı eser, s.142-153).

²³⁷ A. Rıza, a.g.e., s.63.

Hıristiyanlarının çıkarlarının ve varlıklarının korunması iddiasının aslında gerçek sebeplerini, yani Müslüman devletleri istila ve imha tasavvurlarını örtmek için kullanılan bir riya maskesi olduklarını pekala bildiklerinden Müslümanlarda derin bir nefret uyandırıyor. Saldırgan ve ahlaktan yoksun bir siyasetten daha da vahim bir şey vardır: Eğitileceği, idaresinin düzene sokulacağı teklif edilen millete verilen hazin ve elim bir örnek olmak. Bir milletin yıkıcı ve tahrib edici ihtirasları kendi hudutlarının dışına taşmamalıdır.”

Doğu-Batı ilişkileri açısından sahip olduğu bir endişeyi “Sadece resmi Avrupa’ya karşı hissedilen kinin umumileşerek onun düşünürlerine ve faal unsurlarına teşmil edilmesinden başka kusurları olmadığından onların Doğu’da ilerleme ve gelişmenin yegane unsuru huzur ve sükunun kurulmasını önleyen politikanın uygulayıcıları ile, hakiki suçlularla bir tutulmalarından endişe ediyordum. Ancak son harp olayların akışını hızlandırmış oldu” şeklinde dile getirmişti²³⁸. Benzer bir şekilde Milli Mücadele yıllarında Doğu’nun Batı’ya karşı olan güvensizliğini “Artık Türkiye’de edinilen kesin bir kanaat vardır: Diplomatik münasebetlerde, ileri sürülen her usulün, yapılan her müdahalenin gerisinde bir hile, bir hud’a vardır. Uzun süre devam ve birbirini takibeden bu kargaşalıklar neticede Müslümanların çekingen hislerini büsbütün tahrik etmiş oldu. Halbuki aksine, hakimane uygulanacak bir politika Müslümanların bu hislerini yumuşatır ve onları beşeriyetin ilmine hadim bir unsur haline getirirdi” ifadeleriyle açıklamıştı²³⁹.

Ahmet Rıza, çağdaş dünyanın gerisinde kalmış olmasından dolayı, 20. yüzyıldaki Doğu portresinden rahatsızlık duyduğunu “Müslümanlar bugün bir şey yaratmadıklarına göre, eski Arapların, Acemlerin ve Türklerin vaktiyle meydana koydukları hususunda tefahürde bulunmaya ne gerek var? Evet, maalesef bunu müdrikim, bu yüzden bu maziden bir gurur payı çıkarmıyorum. Aksine bugünkü Müslümanların, sanat ve ilim sahasında ecdadlarına layık birer mirascı olmamalarından utanıyoruz. Netice ve tesirleri artık ortadan kalkmış bir medeniyetten gururlanmak bir milleti ancak mürteci yapar” cümleleriyle açığa vurmuştu²⁴⁰. İşte bu rahatsızlıktan dolayıdır ki *Meşveret* gazetesi aracılığı ile Doğu’ya, Batı’nın kurumlarını yaklaştırmaya ve ülkesinde, düşünsel açıdan

²³⁸ A. Rıza, a.g.e., s.35-36.

²³⁹ A. Rıza, a.g.e., s.45-46.

²⁴⁰ A. Rıza, a.g.e., s.197.

Batı'ya düşmanlık duyulmasının önüne geçmeye çalışmıştır²⁴¹. Bununla birlikte Doğu'nun kalkınmasının önemli bir koşulunu Herbert Spencer'in "*Mümkün olduğu kadar Amerikalıları ve Avrupalıları kendilerinden uzak tutmaları, onlara kanca takacak tutamak vermemeye çalışmaları ve bilhassa bütün şiddetleriyle, Avrupa'nın sivil ve askeri etkilerinden olabildiğince kaçınmaları*" sözlerinde bulmuştur. Ayrıca Türkiye'de yaşamış Avrupalıların da, Doğunuların kendilerini sömürmeye uğraşan yabancılarla temasta bulunmadıkları müddetçe çok daha mutlu ve namuslu olacaklarını söylediklerini aktarmıştır²⁴².

Ahmet Rıza, Osmanlı Devleti'nin başına gelen bütün felaketlerin anlayış ve müsamahadan kaynaklandığı görüşündeydi. Zaten bundan dolayıdır ki *Tolerance Musulmane* ile *La Faillite morale de la politique Occidentale en Orient/Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası* adlı eserleri, Müslümanların insani davranışlarına karşı Batı'nın hainliklerinin örnekleri ile doludur. Üstelik bunların tamamı Batılı yazarların eserlerinden derlenmiş itiraflardır²⁴³. *La Crise de l'Orient/Şark Buhranı* adlı başka bir kitabının ise son 40 sayfasını "*Türkler*" başlığı altında bir analize ayırmıştı. Burada, Avrupa siyaset edebiyatında Türklere karşı yöneltilen saldırılara yine Avrupalıların kitaplarına dayanan

²⁴¹ "*Meşveret'te Abdülhamid'in resmi Türkiye'sinin bu düşmanlığını gidermeğe ve özellikle, bu gazetenin Türkçe baskılarında, Avrupa müesseselerinin iyi ve faydalı taraflarını belirtmeye ve böylece vatandaşlarımızın hakiki medeniyete ilgi duymalarını temine çalıştım.*" (A. Rıza, a.g.e., s.38). Zaten *Meşveret*'in ilk sayısında, Doğu kültürünü Batı'dan alınacak ilim ve kültürle yoğurmayı, halkın eğitim seviyesini yükseltmeyi ön planda tutan bir program yayımlanmış ve böylece Doğu-Batı ilişkilerine bakışını ortaya koymuştu. Yine aynı program çerçevesinde ilerleme uğruna şiddet kullanılmasını kınayan bir tavır sergilemekten de geri kalmamıştır. Bu program "Paris Yılları" bölümünde incelenmiştir. Ayrıntı için bkz: Ramsaur, a.g.e., s.41-42; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.45; Ebüzziya, a.g.m., s.125.

²⁴² A. Rıza, a.g.e., s.38.

²⁴³ Ebüzziya, a.g.m., s.126. Bundan dolayı, A. Rıza, *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası* adlı kitabı hazırlamasının nedenini eserin içlerinde oldukça sert bir üslupla adeta haykırarak tekrar etmiştir. Bu konuda örnek olması açısından şu sözleri yeterli olacaktır: "*Kullandığım sözlerin sertliği herhalde mazur görülür. Vatandaşlarımızın harabeleri karşısında, tahakkuku için hayatımı vakfetmiş olduğum ıslahat fikirlerinin suya düşmeleri -geçicidir umarım- karşısında, büyük çoğunluğunun Avrupa'nın uyguladığı muzir ve yanlış politikası yüzünden meydana gelmiş, daha birçok felaket karşısında, ızdırablarımı hissettiğim gibi haykırmak, herhalde hakkımdır. 'Politikanın ahlaken iflas etmiş olduğu' gerçeğinin, istisnasız, bütün düşünürlerce kabul edilmiş bir vakia oluşu, aynı zamanda insani bir duygu ve vatan aşkıyla meydana gelmiş bir nefret hissini yazdırdığı sözlerimin sertliğini tek başına isbata kafidir. Ne yani? Avrupa memleketimi tahkir edecek, istikbalime saldırarak, milletime iftira edecek ve ben susacağım? Hayır! Hiçbir zaman, sözlerimi sadece siyasi olan bu adi ithamlara karşı gerektiği gibi yükseltmiş sayılamam...*" (A. Rıza, a.g.e., s.49).

kanıtlarla cevap vermiş ve Türklerin barışsever, medeni ve ilerleme taraftarı olduklarını savunmuştur²⁴⁴.

Bir Türkün, doğru olmak ve hakikati söylemek için gerektiğinde şerefini ortaya koyabileceğini ancak böyle bir tavrın Batılılar tarafından anlaşılamayacağını düşünen Ahmet Rıza²⁴⁵ Türkçülük hakkındaki görüşlerini anılarında şöyle açıklıyordu: “*Türkçülük hakkındaki fikirler, Türkçülük, Türkleri anasırı Osmaniye’den siyaseten ayıran binaenaleyh uhuvvet ve rabitalarımızı kıran bir âmil olarak telâkki olunuyorsa, hiçbir vakit Türkçülük gibi güzel bir isimle yâd edemeyeceğim. Bu fikrin tamamile aleyhindeyim. Bunu kanunlarımıza da muhalif bulduğum gibi devletin siyaseti umumiyesi için de muzır görürüm. Türkçülükten maksad anasırı Osmaniye içinde en ziyade hırpalanmış, daima hâmisiz kalmış merd, necib bir unsura hususi olarak yardım etmek, onun tealii içtimaisine çalışmak, ona ilim ve irfan, servet ve refah getirmek, Türk unsurunun toprağa olan merbutiyetini arttıracak esbabı hazırlamak, hulâsa Türklerin seviye-i fikriye ve içtimaiyesini asrı hazırla mütenasib bir hale sokmak ise fikri tasvib eylerim.*”²⁴⁶ Buna karşılık, azınlıklardan milliyetçilik yaparak ayrılık peşinde koşanların düşman sayılmaları gerektiğini savunan Ahmet Rıza²⁴⁷ Osmanlı İmparatorluğu’ndaki milliyetçilik akımları hakkındaki

²⁴⁴ Karal, a.g.e., s.560.

²⁴⁵ A. Rıza, a.g.e., s.49. A. Rıza’ya göre “*Türklerde bir vekar-ı milli vardır*” (Hanioğlu, a.g.e., s.631).

²⁴⁶ *Cumhuriyet*, No:9169 (18 Şubat 1950), s.2. A. Rıza, millet ve milliyetçilik meseleleri hakkında hiçbir zaman çok fazla bir şey yazmamıştı. Ancak çağdaşları gibi onun da fikirleri zamanla evrilmiştir. 1890’larda Osmanlıcıydı ve ona göre milliyet Fransız Devrimi geleneğindeki ihtiyari ve kanuni bir kavramdı (Zürcher, “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, s.48). Nitekim *Meşveret*’i Müslüman ve Türk olmayanlarla kurmuş ve Osmanlılık örneği vermeye özenmiştir (Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.115). Ancak zamanla Güresin’in “... *Ahmet Rıza Bey ve arkadaşları Osmanlılığı ön planda tutarlar... Rıza Bey’deki Osmanlılık anlayışı gerçekte hakim sınıf anlayışıdır, fakat ismi değişmiştir*” cümleleri ile anlattığı gibi Osmanlılığı değiştirmeye başlamış (Güresin, a.g.e., s.21) ve 1902’den sonra İmparatorluğun değil, daha çok Osmanlı-Müslüman elit kesimin savunucusu olmuştur. Osmanlı-Müslüman oranlılığı ile Türk milliyetçiliğini birbirinden ayırmak zor olmakla birlikte Müslüman elit içinde Türk unsuru baskın olduğu için Türklük daha fazla ön plana çıkmıştır. Buna rağmen Ahmet Rıza hiçbir zaman açık sözlü bir Türk milliyetçisi olmamıştır (Zürcher, a.g.m., s.48). Fakat ırk düşüncesinin sosyal Darwinizm ilkelerine karışarak meydana getirdiği öğretisi, bu akımlara itiraz eden A. Rıza’yı da etkilemiş ve bazı yazılarında kan temizliğinden, karakter asaletinin irsiyet yoluyla geçmesinden de bahsetmiştir (Mardin, a.g.e., s.213). Terakki ve İttihat Cemiyeti’ne giriş için, teşkilatın “*halis bir Türk cemiyeti*” olması nedeniyle azınlıklarda bazı şartlar aranması (Sina Akşin, a.g.e., s.115), bu evrilmenin bir getirisi olsa gerek. İlginçtir, Feroz Ahmad ise, A. Rıza’yı koyu bir milliyetçi olarak nitelendirmiştir (F. Ahmad, a.g.e., s.196).

²⁴⁷ Ebüzziya, a.g.m., s.126.

bir soruyu şöyle cevaplandırmıştı: “...Münferid emellerin, hususî neşriyat ve telkinatın muhassalasına cereyan denilmez, bunlar olsa olsa (tezahürat) mahiyetinde kalır. Milli bir cereyan vücud bulmak için evveleminde milletin belli başlı bir emel-i kudsiyet ve ulviyetine kani, merbut olduğu bir gayesi, bir ideali bulunmalı, âzîm bir ekseriyet bu gaye etrafında toplanmalı, gidilecek yollar yekdiğerinden ayrı olsa bile neticede mesai-i milliye bu gayenin istihsaline masruf olmalıdır. Bence nâfi ve meşru olan milliyet cereyanı budur. Halbuki bugün kemali esefle görüyoruz ki muhalefet cereyanları muahaze ve muhasama temayülâtı, rekabet gürültüleri arasında dost, vatandeş, dındaş birliği kaybolmaktadır. Milletimizin şu aralık üstüne sürülmek istenilen lekeden kurtarılması, Osmanlılığın beraet ve ma’sumiyetinin isbat edilmesi, Cemiyeti Akvama girmeğe lââyık ve hayatı milelde bir vazifei mühimme ifasına müstaid olduğumuzun tanıtılması pek mühim ve mukaddes bir gayedir...”²⁴⁸

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk kez düşünce kimlikli çalışmalardan birini Paris’te çıkarttığı *Meşveret* gazetesi ile gerçekleştiren²⁴⁹ Ahmet Rıza, düşünce ve girişimleriyle İttihat ve Terakki’nin gelişim sürecinde önemli rol oynamış ve özellikle Cemiyetin sarsıntı yaşadığı dönemlerde taşıyıcı hatta sürükleyici unsur olmuştur. Düşünce dünyasında genellikle pozitvizme dayanan bir tutarlılık sağlamış olmasına rağmen aynı tutarlılığı 1908’den sonra siyasal yaşam ve girişimlerinde sergileyememiştir.

Jön Türk Hareketi içerisinde yer alan üç farklı siyasal hareketin bir tanesinin liderliğini üstlenmiş olan Ahmet Rıza (ve başını çektiği İttihatçı grup), Auguste Comte’nin akılcı ve hümanist felsefesinden hareketle merkezîyetçi meşrutî bir idarenin ve devlet desteğiyle bir yerli kapitalist burjuva yaratılması tezinin savunucusu olmuştur. Merkezîyetçilik yönündeki yaklaşımlarından hareket eden bazı araştırmacılar tarafından, Atatürk’ün merkezîyetçi düşüncelerini ve bu doğrultudaki devrimlerini etkilediği ileri sürülmüştür²⁵⁰.

²⁴⁸ *Cumhuriyet*, No:9169 (18 Şubat 1950), s.2.

²⁴⁹ Özer, a.g.e., s.18.

²⁵⁰ Özer, a.g.e., s.36-37; Metin Eriş, “Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma Hareketleri”, *Türkler*, C.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.602. Cumhuriyet döneminde, 1950’li yılların ortalarına değin, siyaset öğretilerinden bilim anlayışına kadar, hemen her alandaki uygulamalarda Fransız pozitvizminin damgasını görmek mümkündür. Bir başka deyişle, Cumhuriyeti kuranlar Ahmet Rızacıydılar. Mustafa Kemal Atatürk düşüncede ve eylemde büyük ölçüde pozitivistti ve Kemalizm bir çeşit siyasal pozitvizmden ibaret kalmıştır.

Nitekim Şerif Mardin, Ahmet Rıza'ya göre kalkınmanın insanların düşüncelerinin “bilimselleştirilmesiyle” olacağını söyledikten sonra, Cumhuriyet devrinde onun ve diğer Jön Türklerin devleti parçalanmaktan kurtarmak ve kalkınmak doğrultusundaki kuramlarının benimsendiğini yazmıştır²⁵¹. “Vazife ve Mes’ûliyet, İkinci Cüz: Asker” adlı kitabından yola çıkan bazı araştırmacılar ise onu, günümüzdeki “ordudan medet umma” stratejisinin kurucusu²⁵² olarak değerlendirmiştir. Ahmet Rıza'nın bir başka etkisi, Osmanlı toplumu ile Fransız toplumu arasında özdeşlik kurulmasında görülmüştür²⁵³.

Ahmet Rıza, modernleşme çizgisinde, Ortaçağ'dan itibaren Batı-Doğu ilişkilerini bütün çıplaklığı ile incelemiştir. Bu iki ayrı yapının farklı alanlarda nereden nereye geldiklerini belirleyerek, her ikisi için de hem düşünsel-kültürel, hem de tarihsel-politik yönlerden oldukça tutarlı görüşler ortaya koymuştur. Doğu-Batı ilişkisinin çatışma boyutunun çok uzun zaman din eksenini üzerinde yürüdüğünü ileri sürerek, Batı'nın bağınazlığını ön plana çıkarmıştır. Böylece 20. yüzyılın başlarında ileri bir seviyeye ulaşan Batı'nın geçmişte uygarlığın ve medeniyetin en büyük engeli olduğunu anlatmaya çalışmıştır²⁵⁴. Bu çerçevede içinde, Batı'nın kendisiyle yüzleşmesini hedeflemiş ve özellikle “Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası” adlı kitabıyla Doğu'nun Batı'ya karşı tarihsel ve meşru savunmasını yapmıştır.

Ancak Rıza'nın bütün bu görüşleri, pozitivism açısından ele alındığında anlamlı ve onun düşünce dünyasıyla uyumlu hale gelmektedir. Öncelikle, hareket merkezi Ortaçağ olmuştur. Çünkü Ortaçağ, hem Batı'da hem de Doğu'da pozitivism açısından değerlendirebileceği araçlara ulaşmasını sağlıyordu. Üstelik bu dönemin bağınaz Batısını, bir ölçüde -son yüzyıllardaki geri kalmışlığının ve bunun nedenlerinin bilincinde olarak- kendi devrinin Doğusu ile özdeşleştirmekteydi. Bu noktada Ortaçağ Batısının akıl, bilim ve özgürlük karşıtlığının yanına, Endülüs'ün (ya da aynı dönemin Orta Doğusunun) kadına önem veren akılcı, bilimsel ve eğitimle özgürleşmiş portresini oturtmaktadır. Aslında düşündüğü pozitivist bir Doğu tablosu için, onun geçmişinden bir örnek ortaya çıkartıyordu. Böylece, bir yandan Doğu'nun önüne akılcı ve bilimsel pozitivist bir model koyarken bir yandan da çalışmalarında ulaştığı sonuçlarla Doğu'yu çağdaşlaşma yönünde motive etmeye çabalamış oluyordu.

CHP'nin ünlü altı oku pozitivist öğretinin bazı temel şiarlarını ifade ediyordu (Özlem, a.g.m., s.460).

²⁵¹ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, Makaleler 4, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.100.

²⁵² Özlem, a.g.m., s.459.

²⁵³ İlyas Doğan, a.g.m.

²⁵⁴ A. Rıza, a.g.e., s.103-106,112,154-157,210-212,220 vd.

Günümüzün “*insan hakları*” ve “*demokrasiyi*” yayma sloganlarını anımsatacak şekilde dünyanın en büyük vahşet manzaralarından Birinci Dünya Savaşı’nı çıkartan Batılıların²⁵⁵ “*insaniyet*” ve “*medeniyetin nimetlerini tattırmak*” gibi sloganlar kullanarak emperyalizmlerini hayata geçirdiklerini vurgulamıştır. Batı’nın bu iki yüzlülüğünü ve gerçekleri saptırma politikasını sürdürmesi halinde “*Avrupa ile İslam alemi/Batı ile Doğu*” arasında uzlaşmanın, yakınlaşmanın mümkün olmadığını; iki yüzlülüğünü kaba kuvvete dayandıran devletlerden uzak durmanın doğal bir sonuç olduğunu belirtmişti²⁵⁶. Ortaya koyduğu bu tezi, Pierre Lafitte’in ona söylediği şu sözle tamamlamak yerinde olacaktır: “*Batı, Doğu’yu düzeltmeye kalkışmadan evvel kendi tereddidine/soysuzlaşmasına çare bulmalıdır. Hıristiyanların insan neslini idare etmeğe kalkışmasından daha manasız ve daha küstah bir iddia tasavvur edemiyorum.*”

“*Emperyalist, ruhban ve sermaye gruplarından oluşan Avrupa’nın gerisinde, hür fikirli ve sosyal huzurlu bir Avrupa yetişmekte*”²⁵⁷ sözü, her ne olursa olsun onun iyimserliğini sergilemekteydi. Ancak onun tüm iyimserliğine rağmen, kendi devrine dönük yaptığı analiz ve incelemeler, 21. yüzyıl başlarında yaşanan gelişmelerle karşılaştırıldığında pek bir şeyin değişmediğini göstermektedir. Son noktayı Ahmet Rıza’nın bir değerlendirmesiyle koymak yerinde olacaktır: “*Gerçekten de, hiçbir Hıristiyan devletin Müslümanların [Doğuluların] vicdanlarına kaideler yerleştirmeye ve hayatlarını tanzim etmeye kalkışmaya, özellikle ahlaki yönden, asla hakkı yoktur. Her bir memleket en uygun bulduğu sistemi, kendi başına seçmesi ancak kendisine ait bir haktır.*”²⁵⁸ Kaynağını Ahmet Rıza’nın “*müdahale karşıtlığından*” alan bu yaklaşım, Milli Mücadele yıllarında Anadolu’da “*Her milletin kendi mukadderatını kendisinin belirleme hakkı*” olarak formüle edilmiştir²⁵⁹. Onun, Hıristiyan-Müslüman ya da Batı-Doğu ekseninde ele aldığı bu görüş, rahatlıkla farklı düzlemler için genelleştirilebileceği gibi günümüz kuzey-güney ekseni ve sorunları için de bir çözüm yöntemi düzeyinde değerlendirilebilir.

²⁵⁵ A. Rıza, a.g.e., s.39.

²⁵⁶ A. Rıza, a.g.e., s.36.

²⁵⁷ A. Rıza, a.g.e., s.49.

²⁵⁸ A. Rıza, a.g.e., s.37.

²⁵⁹ Ahmet Rıza’nın düşünceleriyle bir ilgisi olmamakla beraber benzer bir ilke hemen hemen aynı dönemlerde Lenin Rusyasında da ön plana çıkmıştı.

EKLER

EK-1: AHMET RIZA 'NIN ABDÜLHAMİT'E YAZDIĞI MEKTUP

Kaynak: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s.412-413.

“Şevketmeab Efendimiz Hazretleri,

1892 tarihinde borsadaki vazifemi terk ile İstanbul'dan mufâratimde hakipâ-yi malûmânelerine takdim ettiğim ıslahat-ı dâhiliye lâyihası elbette hâtır-nişân-ı şahaneleridir. Mezkûr lâyihaya merbut arızamda kemâl-i ihlâs ile arzylediğim veçhile Zât-ı hümayûnlarına hüürmet ve tazimim berkemâldir.

Hiçbir kimse hakkında hiss-i iğbirar ve husûmet beslemediğim gibi şahsıma ait bir gûnâ menfaat takip edenlerden değilim. Maksadım ancak millet ve memleketimizin temin-i saadet ve terakkiyatından ibarettir. Bu maksadın da 1293 (1877) tarihinde tesis buyurulan usûl-i meşrûtiyetin iadesiyle kabil olacağına kani bulunduğumdan bunun istihsâline hasr-ı hayat etmiştim.

On beş sene cebr ü sebat ile vazife-i vataniyemi ifâya çalıştım. Tafsilâtı pek uzun olan Paris Jenô'da geçen muhakemelerden sonra nihayet Paris Sefiri Münir ve Ferik Ahmed Celâleddin paşalarla Başkonsül Esad bey'in fermân-ı şâhâneleriyle bendenize tebliğ ettikleri vesâyâyâ karşı verdiğim cevaplarda da bu maksad-ı mukaddesi takipten fariğ olamayacağımı bildirmiş ve son olarak Jenô'da Kontinantal Oteli'nde oturan Ahmed Celâleddin Paşa'ya kabulü mümkün olabilecek bir itilafnâme projesi tevdî etmiştim ki 1892 tarihli lâyihamum esâsâtını hâvî idi.

Mezkûr projede (1) Siyasî afv-ı umûmî ilânı, (2) Matbuatın serbestisi, (3) Aleniyet hâlini alan irtikab ve irtişanın men'i, (4) Saray-ı hümayûnlarından kumanda usûlünün kaldırılıp 'Vazife ve Mesuliyet' nâmındaki risalemde yazdığım veçhile Babiâli'nin bütün işleri yed-i mesuliyetine alması ve Tanzimât-ı Hayriye'nin umde-i esâsiyesinden olan hürriyet ve müsâvâtın tanınması ve vilâyât meclis-i umûmîlerinin ictimaa davetleri gibi en hayırlı ve mübrem ictimâi vecîbeleri yazmış ve efendimizden mütevâzîâne istirham etmiştim.

Şüphesiz ki Zât-ı hümayûnları bu maruzatımı is'âf buyurdunuz. Maalesef birtakım vatan millet hâinleri mâni olduklarından seneler geçtiği hâlde hiçbir semere görülememiş ve bu yüzden hem Zât-ı hümayûnları, hem de necib ve masum milletimiz pek mühim ve elim zararlara maruz kalmıştır.

1321 (1905) senesinde Ermeni komitelerinin, nezih fikir ve emel refiklerime ve bilhassa bu âcizlerine vuku bulan fiilî hareket tekliflerine muvafakat etmediğim pek çok zevât-ı muteberece malûm olup bu mümanaatım sâiki gerek Zât-ı şahanelerine, gerek aziz vatanımıza karşı ecânibin zarar irâs edebilecek bir vaziyet almalarına mahal bırakmamaktı.

Ahiren Rumeli'de artan âsâyiş-şikenâne ahvâl ve düvel-i muazzamanın fırsattan istifade için beylerinde müdavele-i efkâr ile Reval'de verdikleri son karar meselesinin sûratle hallini istilzam ettiğinden ve cemiyetimizin ruhunu teşkil eden ordumuza mensup münevverân taraflarından hâkipâ-yi şehriyârîlerine âmâl-i milliyenin herhalde is'âf ve incâzı arz olunmakla 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) tarihli irâde-i seniyeleriyle Meşrutiyet'in tecdîden ilânına müsaade buyurulduğunu istibşâr eylediğimden muvaffakiyet-i mes'ûdeden dolayı duyduğum en hâr hiss-i sürûr ve mefhareti arz ve izhâr ile beraber tebrikât ve şükrânımı izhâr ve takdîme müsâraat eylerim, ferman."

**EK-2: AHMET RIZA BEY'İN ŞURA-YI SALTANAT'TAKİ
KONUŞMASI (26 MAYIS 1919)**

Kaynak: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.2: Mütareke Dönemi, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.443-444.*

“Bu yüksek meclisle ilk sözüüm bu Şura-yı Saltanat'ın daha büyük bir millî meclis şeklinde devamına müsaade buyurmalarını Pâdişâhımızdan istirham ederim. Bugünkü ahval hakkında düşüncelerimi arz etmek için bâzı noktalara dair bilgi vermeye lüzum görüyorum. Sadr-ı azam Paşa üç dört devlet ile münasebetlerimiz hakkında mütalâa beyan buyurdular. Fakat ne dereceye kadar fikir teatisinde bulunulmuştur ve müzakerelerin neticesi nedir? Sulh Konferansı'na telsiz telgrafla da müracaat buyurduklarını bildiriyorlardı. Oradan alınan cevap nedir? Wilson Prensiplerinin 12. maddesi Türk ahalinin çoğunlukla meskûn oldukları yerlerde Türk hâkimiyetinin tanınacağı hakkında idi. Bu prensip bugün müzakerelerin esasını teşkil ediyor mu? Yoksa bu prensipten vazgeçildi mi? Bizim hâkimiyetimizi tasdik eden ve müzakereye esas ittihaz edilmiş olan bu 12. maddenin hükmü kalmadı ise maalesef bu Şura-yı Saltanatın da diğer millî meclislerin de vereceği karar başka türlü olur. Bu hususta Hükümetin malûmatı var mıdır? Bir de ahalinin bazı yerlerde filân filân devletlerin yardımına müzaharetine başvurdukları işitiliyor. Milletın aslî haklarına taallük eden ve millet arasında fikirlerin dağılmasına sebep olan bu teşebbüslere karşı Hükümetin aldığı tedbirler nedir? Milletın yardımı isteniyor. Millet bugün, görüyor ve anlıyorsunuz ki, açık ve icrası kabil bir gayeye doğru ayrı ayrı değil birlik ve yekvücut olarak yürümek lüzumunu hissediyor. Bütün milletın emellerinin husul bulması ancak bu suretle kabildir. Padişahımız Hatt-ı Hümayunlarında kendileri için her türlü fedakârlığa amâde olduklarını beyan ve yeni kabineye son derece fedakârlıkla ve azimle hareket etmesini emir buyuruyorlar. Bu vaad, ve tebşir buyurulan fedakârlıklar millet için büyük bir kuvvet ve büyük bir zahirdir. Ancak bunların derecesi acaba ne olacaktır?”

Yüksek Meclisin malûmudur ki, fedakârlık bir gaye değildir. Belli ve malûm olan bu gayeye ulaşmak üzere yapılacak şeylerin kilididir. Evvelâ gaye bilinmeli, sonra istihsal için elimizdeki malî, iktisadî ve diğer, imkânların derecesi bilinmelidir. Bir takım ham hayaller uğrunda, Mısır'ın ve Kafkasya'nın fethi uğrunda verdiğimiz kurbanlar kâfidir. Hakkını müdafaa ve istihsal arzusunda bulunan milletın her şeyden kuvvetli olması lâzımgelir. Hükümetin elinde silâhi olduğunu biliyoruz. O halde milletın bugünkü kuvveti birlik halinde, ittifak halinde bulunmasındadır. Kuvvetini milletın ruhundan almayan, umumun zarar ve faydasına taallük eden işlerde, milletle müşavere ihtiyacını

hissetmeyen bir hükümet zaaf ve acizlikten kurtulamaz. Biz umumi bir kalp huzurunun temin olunmasını istiyoruz. Hükümet bu yolda çalışırsa gerek Pâdişahımızın, gerek bütün milletin yaptığı fedakârlık bir dereceye kadar mahalline sarfedilmiş olur. Memleketlerimizi tamamen kurtarmak isteriz. Fakat, bu kabil değilse, hiç olmazsa, oradaki ahalinin haklarını korumak, onun iktisadî ve tasarrufî haklarını müdafaa eylemek çarelerini düşünmek lâzımgelir. Bu da Hükümetin düşüneceği mühim vazifelerdendir. Hükümet bu millî meclisi kendisine yardımcı görmezse ve bu vazifeler ihmal edilirse o halde herkes hicrete mecbur olur. Elim bir şekilde gördüğümüz tehcir ve kıtaller -eskisini söylemiyorum- bugün yeni gördüklerimiz bu defa başka yerlerde de meydana çıkar. Buna mani olmak için şimdiden teşebbüslerde bulunmak lâzımgelir. Bu gibi şeyler hakkında şimdiki vaziyet anlaşılmadıkça burada kat'i bir söz söylemek kabil olmaz. Maruzatım bundan ibarettir. Eğer Sadr-ı azam Paşa lütuf buyururlar da birkaç nokta hakkında bizi daha ziyade tenvir ederlerse verilecek reyler zannederim, daha ziyade bir esasa dayanmış olur.”

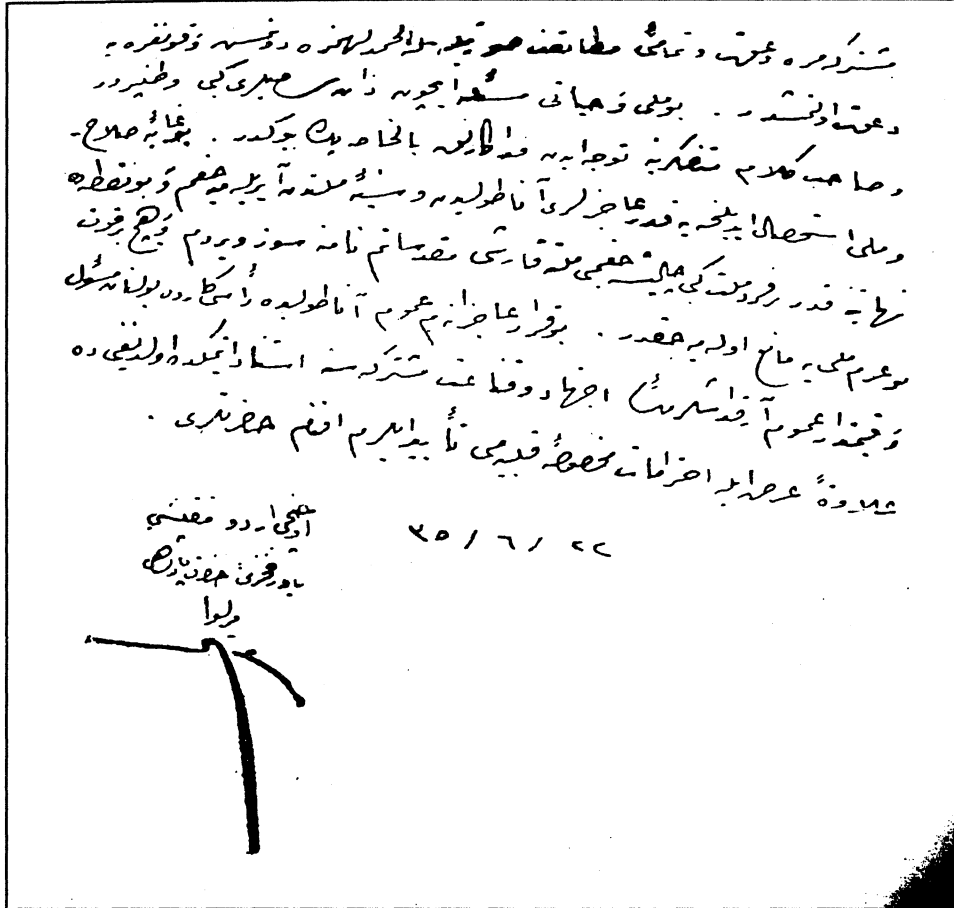
*Tunaya'nın notu: Metnin, M. Tayip Gökbilgin'in tarafından sadeleştirildiği ve onun **Milli Mücadele Başlarken**, C.I. (Ankara 1959,1965, s.96-97) eserinden alındığı şeklindedir.

EK-3: MUSTAFA KEMAL'İN AHMET RIZA'YA MEKTUBU

Kaynak: Ahmet Rıza, **Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası** (Çev. Ziyad Ebüzziya), Akademik Kitaplar Serisi:12, İstanbul 1982, s.19-21.

احمد رضا بن افق حضرت
افق حضرت :
دو وقت نیکو انصاف عیاناً کوسره صفحت فوریہ اطراف و غلبہ
میں ہی براس ملاحظہ فرمادہ و مدد فرمادہ و رد الحاحہ شکایت نامی آئندہ
سبب رسوندہ طور پر ملاحظہ فرمادہ۔ بہر ہندو سارہ کی نظر نہ ہو
عاجز کی طرح بروقت فرمایا مارا و آج سبب ملاحظہ فرمادہ قدرت شکر
استاد ایدہ لکھنؤ۔ فقط لکھنؤ، رو بہ بر مصدقہ بر آج صغریٰ بقدر
رہنہ شکر اہلکار ایدہ ان مؤثر ملاحظہ با لکھنؤ کی مخالف حجاب و
آما لکھنؤ حجاب بقدر ملاحظہ فرمادہ بقدر اہلکار ایدہ سیاسی و غیر
مادی پروگرام لکھنؤ۔ قوی میں ہی لکھنؤ بحکمہ بولہ پورہ لکھنؤ
مجازی و غیر لکھنؤ و دیگر ملاحظہ فرمادہ بقدر اہلکار ایدہ
ملاحظہ فرمادہ بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ
دلیہ بقدر۔ و باقی بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ
ملاحظہ فرمادہ بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ
عزیز بقدر بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ
احباب ایدہ لکھنؤ بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ
بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ
بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ بقدر اہلکار ایدہ لکھنؤ

Çevirisi:

Ahmed Rıza Beyefendi Hazretlerine.

Efendim Hazretleri,

Vatanın tehlike-î inkisamını ayanen gösteren safhanın hunin icraatı vicdan-ı milliyi bir emel-i halâs etrafında ve Müdafaa-i Hukuk-u Milliye ve Red-i İlhak teşkilâtı namı altında seri bir surette toplamağa başlamıştır. Yalnız mitingler ve saire gibi tezahürat, büyük gayeleri hiç bir vakitte kurtaramaz ve ancak sine-i milletten bilfil doğan kudret-i müşterekeye istinad ederse rehakâr olur. Fakat şüphe götürmeyen bir hakikattir ki bu acı safhayı bu kadar mühlik

bir şekilde ihzar eden en müessir amil maalesef pay-ı tahtımızdaki muhalif cereyanlar ve Anadolu'nun saf ve mukaddes amâl-ı milliyesini muzır bir şekilde infirada uğratan siyasi ve gayrı millî propagandalardır. Kuvva-yı Milliyeyi bugün için böyle yanlış yollara sevk ile dağıtmanın mücazatını vatanımız aleyhinde ve pek mebzul surette görmekteyiz. Binaenaleyh İstanbulun işbu muhalif cereyanları artık Anadoluya ve amal ve hissiyat-ı milliyeye hakim değil tabi olmak mecburiyet-i vataniyesindedir. Ve Pay-ı taht Düvel-i İtilâfiye tarafından tahliye edilinceye kadar bu mecburiyetin mutlak olduğu kanaatindeyim ki bu hâl bittabi zat-ı samilerince de takdir buyrulur. Melfuf arizamda tasvir olunan vaziyet bugün seri ve umumî bir kongrenin inikadını icab ettirmektedir. Bu davet her tarafa tamim ve ifa kılınmıştır. Devletin inkisamı mevzu-u bahis olduğu bir sırada İngiliz propagandasile baş veren Kürdistan istiklâli gibi cereyanlar dahî bil-muhabere tarafdarının celb ve Hilâfet ve Saltanat etrafındaki gaye-yi müşterekemize davet ve tamamen mutabakat suretile leülhamd lehimize dönmüş ve kongreye davet olunmuştur. Bu millî ve hayatî mesele için Zat-ı Samileri gibi vatanperver ve sahîb-i kelâm mütefekkirine teveccüh eden fedakârlık bilhassa pek büyüktür. Bu gaye-i salâh-ı millî istihsal edilinceye kadar acizleri Anadoludan ve sine-i milletten ayrılmayacağım ve bu noktada nehayetine kadar bir ferd-i millet gibi çalışacağımı millete karşı mukaddesatım namına söz verdim ve hiç bir kuvvet bu azır-ı milliye mani olmayacaktır. Bu karar-ı acizanem umum Anadoluda ve res'-i kârda bulunan mes'ul ve kıymettar umum arkadaşlarımın ictihad ve kanaat-ı müşterekesine istinad etmekte olduğunu da ilâveten arz ile ihtiremat-ı mahsusa-i kalbiyemi te'yîd eylerim Efendim Hazretleri.

22/6/35

Üçüncü Ordu Müfettişi

Yaver-i Fahri-i Hazret-i Padişahî

Mirliva

M. Kemal

KAYNAKÇA**Sürekli Yayınlar**

Akşam

Cumhuriyet

Felsefe Dünyası

İleri

Volkan

Anı, Makale ve Kitaplar

- Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.
- Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C.1, Nehir Yayınları, İstanbul 1992.
- Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C.2, Nehir Yayınları, İstanbul 1993.
- Ahmet Rıza, **Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası** (Çev. Ziyad Ebüzziya), Akademik Kitaplar Serisi:12, İstanbul 1982.
- Ahmet Rıza, **Vazife ve Mes'ûliyet, Birinci Cüz: Mukaddime, Padişah, Şehzadeler**, Mısır 1320.
- Ahmet Rıza, **Vazife ve Mes'ûliyet, İkinci Cüz: Asker**, Mısır 1322.
- Ahmet Rıza, **Vazife ve Mes'ûliyet, Üçüncü Cüz: Kadın**, Paris.
- Ahmet Özer, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Siyasal Kurum ve Düşüncelerde Süreklilik ve Değişme**, Sis Yayıncılık, Ankara 2000.
- Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Atatürk, **Söylev (Nutuk)**, C.1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981.
- Ayşe Osmanoğlu, **Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)**, Selçuk Yayınları, Ankara 1994.
- Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Ecvet Güresin, **31 Mart İsyanı**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Erik Jan Zürcher, **Milli Mücadelede İttihatçılık** (Çev. Nüzhet Salıhoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Ernest Edmondson Ramsaur, **Jön Türkler ve 1908 İhtilali** (Çev. Nuran Yavuz), Pozitif Yayınları, İstanbul 2007.
- Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

- Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914** (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.
- Gülnehal Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul 1999.
- Hüseyin Cahit Yalçın, **Tanıdıklarım**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Hüseyin Kazım Kadri, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım**, Hrz. İsmail Kara, 2.baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 2000.
- İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet, C.II**, TBMM Vakfı Yayınları No:15, Ankara 1998.
- İkinci Meşrutiyet’in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid’in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey’in Fezlekesi**, Yayına Hazırlayan: Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- İsmail Hami Danişmend, **Sadr-ı-azam Tevfik Paşa’nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre: 31 Mart Vak’ası**, İstanbul Kitabevi Yayınları, İstanbul 1986.
- İsmet İnönü, **Hatıralar**, C.I, Yayına Hazırlayan: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 1992.
- J. M. Roberts, **Yirminci Yüzyıl Tarihi**, Dost Yayınevi, Ankara 2003.
- Lütfi Simavi, **Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim, Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim**, Örgün Yayınevi, 2. baskı, İstanbul 2004.
- M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, Cilt I:(1889-1902), İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- Metin Ayışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Mizancı Murad Bey’in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları, Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdad, Enkaz-ı İstibdad İçinde Züğürdün Tesellisi, Tath Emeller Acı Hakikatler**, Baskıya Hazırlayan: Celile Eren Ökten, Marifet Yayınları, İstanbul 1977.
- Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, C.1:Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası-Tanzimat ve Meşrutiyet Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, C.2:Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, C.3:Modernleşme ve Batıcılık, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Niyazi Berkes, **200 Yıldır Neden Bocalıyoruz**, C.1, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım**, Truva Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2004.

- Resneli Niyazi, **Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı, Hatırat-ı Niyazi, 1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar**, Hrz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003.
- Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1999)**, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000.
- Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II** (Çev. Server Tanilli), Cem Yayınevi, İstanbul 1995.
- Sina Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980**, C.1, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C.1: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998.
- Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C.2: Son Meşrutiyet (1919-1920), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998.
- Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Sina Akşin, Metin Kunt, Suraiya Faroqhi, Zafer Toprak, Hüseyin G. Yurdaydın, Ayla Ödekan, **Türkiye Tarihi**, C.3: Osmanlı Devleti 1600-1908, Cem Yayınevi, İstanbul 2000.
- Sürgünden İntihara Dr. Reşid Bey'in Hatıraları**, Hrz. Ahmet Mehmetefendioğlu, Tükemat AŞ, İzmir 1992.
- Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, Makaleler 4, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.
- Tarık Zafer Tunaya, **Batılılaşma Hareketleri**, C.1, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1999.
- Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyet'in İlanı**, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.I: İkinci Meşrutiyet Dönemi, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C.2: Mütareke Dönemi, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- Türkler**, C.14, Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

İnternet Siteleri

<http://www.dicle.edu.tr>

<http://www.hurriyet.com.tr>